

**МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
КИЇВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ім. Т. Г.
ШЕВЧЕНКА**

В. О. БОСЕНКО

**ДО ПИТАННЯ ПРО ДІАЛЕКТИКУ
ВЗАЄМОВІДНОШЕННЯ "ВИБУХУ" І "СТРИБКА" В
ПРОЦЕСІ РУХУ**

ВИДАВНИЦТВО КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1961

В роботі розглядається ряд проблем матеріалістичної діалектики, у тому числі питання взаємовідношення стрибка і вибуху, діалектики взаємовідношення внутрішніх і зовнішніх протиріч і ін. На конкретному матеріалі природознавства і суспільного життя розкривається суть антагонізму в природі і суспільстві. Значна увага приділяється аналізу ролі і місця категорії вибуху в матеріалістичній діалектиці.

Робота містить своєрідне рішення вказаних проблем, а також пропонується оригінальна трактовка ряду спірних питань.

Теоретичні висновки, з розглянутих питань застосовуються до рішення деяких проблем сучасного природознавства і суспільного життя.

В основному книга розрахована на викладачів вузів, аспірантів, студентів і всіх, хто цікавиться філософією, і філософськими питаннями природознавства.

Відповідальний редактор доц. Д. Я. ФЕСЕНКО

ЗАМІСТЬ ВСТУПУ

Постановка питання. Про внутрішні та зовнішні протиріччя. Деякі особливості природи антагонізму

Багато різних тлумачень, сперечань та концепцій з'явилося з питань про роль і місце «вибуху», про взаємовідношення вибуху і стрибка і т.ін. Більшість наших філософів сходяться у своїх поглядах на тому, що вибух — це одна з форм прояву стрибка і що, таким чином, вибух — це специфічний стрибок, відмінною рисою якого є разовість, різкість та миттєвість дії. Вважається, що поряд з «вибухами», тобто миттєвими, швидкими стрибками, існують й тривалі, так звані поступові стрибки. Ця точка зору досить поширена і є панівною в ряді ви дань¹. Однак, на наш погляд, вона не може вважатися вірною.

Перш за все слід заперечити проти поширеного тепер уявлення, нібито вибух — це якийсь швидкий стрибок, якась "миттєвість" про яку, до речі, ніхто нічого конкретного не може сказати, бо ніхто не може вказати на той об'єктивний критерій, за допомогою якого можна було б розділяти процеси на миттєві та не миттєві або визначити ту межу тривалості, переходячи яку миттєвість перестає бути миттєвістю, а отже і вибухом, та навпаки.

Нескінченний і вічний простір та час виражаються тільки через кінечні відносні простори та часи, властиві конкретним формам матеріального руху. У кожній з таких конкретних форм існує своя певна тривалість, яка має значення як така лише у відношенні до даної конкретної форми.

---

¹ Мається на увазі підручник «Диалектический материализм», Госполитиздат, 1953; журнал «Вопросы философии», 1952, 2, та ін.

Оскільки будь-який об'єктивний процес, у тому числі і такий, що знаменує собою якісний перехід (стрибок), завжди існує у конкретному кінцевому просторі та часі, тривалість його протікання ні в якому разі не є абсолютною миттєвістю, а обов'язково є певним конкретним (у кожному випадку своїм) часом. І всяка спроба встановлення певного часу протікання процесу, який би був межею і критерієм для визначення вибухів, є абсолютизацією відносної тривалості, властивої лише певній кінчній формі руху, і піднесення до ступеню всезагальності.

Не дивно, що при такому становищі шукання універсального критерію тривалості, на основі якого якісні переходи можна було б поділяти на так звані швидкі й повільні і відповідно на вибухи та не вибухи, успіху не мали і, крім плутанини та самовільності в цьому питанні, нічого не дали. Якщо, наприклад, Жовтневий революційний переворот 1917 р. вважають вибухом, оскільки він, мовляв, тривав стільки, що цей процес можна назвати миттєвим, — то чи можна сказати, що він був би миттєвим вибухом і в тому випадку, якщо б тривалість його збільшилася на кілька днів або місяців і навіть рік. У такому разі, де ж та межа, після якої миттєвість пере стане бути миттєвістю, а значить і вибухом?

Часто, називаючи Жовтневу соціалістичну революцію вибухом на тій підставі, що вона протікала швидко, чомусь зовсім забувають вказівку В. І. Леніна про те, що стрибки, подібні до соціалістичної революції, «охоплюють періоди років по 10, а то й більше»¹.

Не береться до уваги також застереження Ф. Енгельса про те, що революцію неможливо зробити за один день, що «вона являє собою багаторічний процес розвитку»².

Наведені вказівки класиків марксизму далекі від уявлення, нібито революція — це миттєвість. Є роз'яснення класиків марксизму-ленінізму про те, що революція — це не так званий разовий акт, який зводився б до якогось удару, а період (в кожному конкретному випадку певної тривалості), який складається з ряду перехідних форм.

Нарешті, досить звернути увагу на соціалістичні революції в країнах народної демократії, щоб переконатися

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 238.

² К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані листи, К., 1949, стор. 360.

в тому, що миттєвість тут ні до чого. Різна тривалість протікання революційного перевороту в різних країнах не позбавляє цей процес його революційного значення, революційного змісту. І зовсім невірно було б встановлювати якусь мірку тривалості, на основі якої визначала ся б революційність того або іншого процесу, називалася б революцією та чи інша подія.

Таким чином, або соціалістична революція не є вибухом, або вибух — це не обов'язково миттєвість. Справді, суть вибуху, як це буде показано нижче, полягає зовсім не в миттєвості, і революція не зводиться до вибуху.

У самій природі немає швидких явищ взагалі, як немає і повільних, самих по собі, безвідносних. У самому об'єктивному русі вони безперервно переходять одне в інше. Те, що там тоді було швидким, тут тепер є повільним. Один і той же процес є швидким в одному відношенні і повільним — в іншому. Кожний конкретний кінцевий час залежить від конкретного руху та його форми в конкретному просторі із своєю конкретною швидкістю. Миті як такої, абсолютної, в природі немає. А оскільки вибухом називається саме так званий миттєвий стрибок, то виходить, що немає і вибухів. Справді, вибухів у такому розумінні в природі дійсно немає. Те ж, що в дійсності є, являє собою дещо інше, й до того ж незалежне від тривалості протікання. Очевидно, поняття «вибух» застосовується не за призначенням, коли вживається для позначення швидкості.

Безпідставність думки, згідно з якою тривалість проходження процесу являє собою критерій визначення вибуху, в самій основі підриває і друге, на наш погляд помилкове, уявлення про вибух як про різновидність стрибка, форму стрибка. Адже ж саме так звана миттєвість, швидкість процесу повинна була демонструвати і підкреслювати специфічність його як різновидності стрибка.

Із зникненням цього майже єдиного аргументу, на який звичайно посилалися прихильники твердження вибуху як форми стрибка, втрачає рацію розподіл стрибків на вибухи і не вибухи, на так звані швидкі і поступові стрибки.

Вірне уявлення про те, що таке вибух, забезпечується розумінням діалектики протиріч.

Як відомо, джерелом всякого руху є протиріччя. Остан

ні обумовлюють прояви руху у тій чи іншій формі і в тій або іншій якості. Такі протиріччя, які обумовлюють кожний даний якісний стан як такий, у відношенні до останнього виступають як внутрішні протиріччя. В кожному конкретному випадку це завжди будуть свої конкретні протиріччя певної єдності протилежностей. Однак вони не тільки забезпечують ствердження руху в даній якості, але в той же час підготовляють також припинення (перерив) руху у даній якості і продовження його, але вже в іншій якості, в іншій формі. Причому вже в самому процесі ствердження, обумовленого цими протиріччями якісного стану, останні цим розвивають свою суперечність і поступово доводять рух в даній формі до такої межі (в кожному конкретному випадку своєї), що він не може далі продовжуватися в тій самій якості. Відбувається розв'язання протиріччя, а з цим, природно, й перерив руху в тій якості, яка була обумовлена цими конкретними протиріччями. При цьому перерив, як припинення руху, стосується не руху взагалі, а лише певної конкретної кінцевої форми руху, яка вичерпала себе як дана форма. Після перериву рух (як зміна взагалі) продовжується, хоча і в якісно іншій формі, яка в своєму поступовому розвитку з часом також переривається.

Момент переходу з одного якісного стану руху в інший, являючи собою перерив поступовості, називається стрибком. Кожний такий конкретний стрибок виступає як перерив певної поступовості, як момент розв'язання своїх конкретних протиріччя, що обумовлюють таку посту повість. При цьому перерив руху здійснюється не зовні, не якимись зовнішніми силами, а в результаті внутрішньої суперечності кожної даної форми поступового руху.

Таким чином, сама поступовість у процесі свого іманентного розвитку підготовляє своє припинення і сама ж перериває себе як дану поступовість, породжуючи для цього із себе всі необхідні умови, сили і засоби. І це цілком зрозуміло, оскільки джерело, імпульс руху з його нескінченними перетвореннями в різноманітні якісні форми закладений в самому русі, в самій його суперечливій природі. Сам же момент такого перериву, стрибка виступає у відношенні до якостей, що переходять одне в одне, за словами В. І. Леніна єдністю буття й небуття,

---

¹ Див. В. І. Л е н і н, *Философские тетради*, М., 1947, стор.

тобто таким моментом, коли це вже й не те, що було до початку такого перетворення, але ще й не те, що буде після завершення такого перетворення. В той же час це не якась рівновага протилежностей, не щось середнє, згладжуюче протилежності, які переходять, а інтенсивне перетворення одного в інше, відмирання старого й створення нового, стрімкий, динамічний рух першого в друге. Саме в такий момент здійснюється розв'язання протиріч, які підготували якісний перехід.

Говорячи про вищезгадані внутрішні протиріччя, які обумовлюють якісну визначеність та її майбутнє перетворення, треба відзначити, що вони становлять єдність таких протилежностей, які знаходяться в нерозривності і взаємопроникненні, де кожна з сторін такої єдності протилежностей не існує без другої і є саме такою даною стороною лише остільки, оскільки існує друга протилежна сторона. Про відокремлення кожної з таких сторін від другої, про їх існування окремо, роздільно не може бути й мови, бо в той момент, коли це буде зроблено, кожна з них перестане бути такою, тобто перестане бути стороною і разом з цим перестане бути тим, чим вона була, будучи стороною. Інакше кажучи, в такому випадку відбувається щось подібне до того, що і у відомому прикладі з розпиленою підковою магніту, де кожен з відокремлених полюсів як такий окремо не існує.

Таким чином, мова може йти про ліквідацію тільки певної єдності протилежностей в цілому, а значить і про повну зміну якості, яка обумовлена протиріччями даної єдності протилежностей, що звичайно і відбувається зрештою в результаті внутрішнього саморозвитку протиріч та їх розв'язання.

Розвиток таких взаємо проникаючих протилежностей у внутрішньому протиріччі звичайно йде по лінії роздвоєння єдиного аж до розв'язання протиріч, в процесі чого ліквідується стара єдність протилежностей цілком і створюється нова єдність нових протилежностей, які одразу ж починають своє суперечливе роздвоєння єдиного. І так далі, до вичерпання і нового переходу.

Характерно, що хоча перехід в нову якість в основному готується перемогою однієї з сторін єдності протилежностей, що борються, а саме, перемогою тієї сторони, яка являє собою прогресивну, революційну тенденцію, остання, перемагаючи, не стверджує своє панування, а

знищує й себе як таку в процесі якісного перетворення й розв'язання протиріч, бо як саме така вона мала доцільність і могла існувати лише в парі з тією другою стороною, з якою перебувала у нерозривній взаємопроникаючій єдності. Вона неначе переробляє себе, переплавляє в бурхливому революційному процесі розв'язання протиріч і до моменту завершення процесу перетворення (стрибка) перековується в щось якісно зовсім нове, не схоже ні на те, що було до початку стрибка, ні на те, що було в час здійснення його, коли ще панувала єдність буття і небуття.

Таким чином, з розв'язанням внутрішніх протиріч не тільки усувається старе, але й створюється нове як нова єдність нових протилежностей, в яку включається в знятому стані все позитивне з старого, минулого. Саме такий момент відмирання старої якості і створення нової являє собою те, що зветься звичайно періодом «стрибка».

Вже з наведеного видно, що суть діалектичної єдності протилежностей, що борються і утворюють внутрішні протиріччя, зовсім не в тому, що останні існують як одне поряд з другим в координації, а в тому, що протилежності, які перебувають в такій єдності, знаходяться у взаємопрониканні. А це означає, що протилежності обумовлюють одна одну, переходять одна в другу, про являються одна через другу. Іншими словами, протилежності, що борються, існують не відокремлено кожна, а тільки в єдності, як і сама єдність існує не сама по собі, а завжди як єдність знову-таки протилежностей. Протилежності розв'язуються в нову єдність, яка в свою чергу зразу є єдність нових протилежностей і т. д.

* * *

Поряд з внутрішніми протиріччями і в протилежність до них існують зовнішні протиріччя. На відміну від внутрішніх протиріч, протилежності яких перебувають у взаємопроникненій єдності протилежностей, що борються, зовнішні являють собою такі протиріччя, протилежності яких у своїй взаємодії не здійснюють взаємопроникання, а, маючи відносну самостійність, обмежуються деяким впливом на самостійний розвиток одне одного.

У зовнішні протиріччя вступають, звичайно, явища,

кожне з яких, розвиваючи свої внутрішні протиріччя, в якійсь мірі чинить деякий побічний, частковий, опосередкований вплив на друге явище, яке розвиває свої внутрішні протиріччя. При цьому вплив здійснюється через заломлювання його у внутрішніх протиріччях другої сторони.

Найбільш характерним для процесів, які перебувають у зовнішніх суперечностях, є співіснування, тобто перебування в координації, як одне поряд з другим. Зовнішні суперечності не є безпосередньо рушійними в розвитку (всупереч поглядам метафізиків, механіцистів) і далі деякого взаємовпливу протилежностей не ведуть. У кращому випадку вони можуть дещо прискорити або уповільнити процес руху, розвитку шляхом створення більш або менш сприятливих зовнішніх умов для розвитку внутрішніх протиріч однієї або обох з сторін, які вступили у зовнішні суперечності.

Часто при поверховому аналізі процесів створюється ілюзія, нібито саме зовнішній вплив і є джерелом руху. Така помилкова думка досить довгий час панувала в історії науки. І це не дивно. Зовнішні суперечності, як найбільш поверхові і більш доступні безпосередньому сприйняттю, частіше впадають в око і стають тими деревами, за якими не видно лісу. Не випадково концепцію розвитку, в якій причина переноситься назовні, В. І. Ленін називав мертвою, бідною, сухою, бо вона залишає в затінку саморух, спонтанний розвиток, розвиток через роздвоєння єдиного.

Коли в науці панував метафізичний метод, вважали, що джерелом руху є зовнішній поштовх. Були, наприклад, спроби пояснити виникнення рабовласницького суспільства захопленням полонених, тоді як це було лише зовнішнім фактором, який міг тільки дещо прискорити становлення рабовласницької формації, що була наслідком діалектичного саморозвитку внутрішніх протиріч, які виражаються через взаємодію продуктивних сил та виробничих відносин.

Так само і розпад рабовласницького суспільства був результатом всіх тих же внутрішніх іманентних суперечностей, що саморозвиваються, а не наслідком зовнішнього вторгнення варварських племен, як це тлумачать деякі буржуазні історики. Втручання варварів зовні, безумовно, в якійсь мірі вплинуло на процес розпаду

рабовласництва, дещо прискорило його, але прискорило процес, який уже мав місце, тобто почався і здійснював ся ще до зовнішнього впливу і, звичайно, продовжувався б, хоч би такого зовнішнього втручання і не було.

Таким чином, на відміну від метафізики, для якої джерело всякого руху знаходиться поза даним явищем, і цим самим у зовнішніх суперечностях, у зовнішньому поштовху, матеріалістична діалектика бачить рушійну силу в спонтанному розвитку, в саморусі.

Зовнішні ж протиріччя відіграють дещо пасивну роль і впливають не безпосередньо, а опосередковано, через деякий вплив на внутрішні протиріччя того чи іншого явища. Через ці внутрішні протиріччя зовнішній вплив заломлюється і нібито асимілюється в них.

Дуже наочно це проілюстровано в роботі Мао Цзе-дуна «Відносно суперечностей» на прикладі зовнішньої взаємодії курячого яйця з теплом. Курча, хоча й розвивається під впливом тепла, принесеного зовні, але самий факт такого процесу, як і його напрямок, є результатом розвитку його особливих внутрішніх протиріч біологічного характеру, на які зовнішнє фізичне діяння справляє лише деякий вплив, та й то не безпосередньо, а через заломлювання у внутрішніх протиріччях. Підігрівання каменя, наприклад, не веде до аналогічного процесу.

Таким чином, як імпульс, так і напрям руху дає не зовнішній вплив, а внутрішнє протиріччя самого явища. Звідси, у зовнішніх суперечностях протилежності у відношенні одне до одного можуть виступати сприятливою або несприятливою умовою. І якщо одна з сторін не заважає нормальному розвитку другої, то все йде своїм порядком і досить спокійно. Але якщо одна з сторін стає на дорозі другої непереборною перешкодою, то відбувається зіткнення, сутичка, в результаті чого — вибух.

Отже, якщо результатом і необхідним завершенням внутрішніх протиріч є стрибок, революція, які ведуть до нового, більш високого ступеня якісного утворення, то кінцевим результатом зовнішніх протиріч, що дійшли до зовнішньої сутички, виступає вибух. Оскільки ж зовнішні суперечності, як відомо, ніколи не бувають джерелом розвитку, саморуху, то й фінал таких зовнішніх суперечностей, доведених до сутички, — вибух — в свою чергу

також нічого нового більш високорозвиненого, більш високоорганізованого, порівняно до того, що було раніше, безпосередньо не створює. На відміну від стрибка, що являє собою єдність руйнування старого і створення нового, роль вибуху — зламування, знищення, винищення, руйнування, а не створення. І безпосереднім результатом його дії є завжди загибель, смерть, дисоціація, розклад.

Зрозуміло, не всі зовнішні суперечності породжують вибух, а лише ті з них, які доходять до зіткнення, до антагонізму, який породжується, звичайно, в результаті такої взаємодії протилежностей, коли одна з сторін стикається з другою і виступає у відношенні до неї (або обоє у відношенні одне до одного) перешкодою на шляху нормального розвитку її внутрішніх протиріч.

Нескінченна кількість явищ і процесів в об'єктивному світі перебуває у зовнішніх зв'язках, у зовнішній взаємодії, що виникає в результаті перехрещення шляхів ВНУТРІШНЬОГО розвитку кожного з цих явищ і процесів. Взаємовплив явищ, які, таким чином, у відношенні до внутрішнього саморозвитку кожного з них виступають зовнішніми умовами, зводиться до деякого гальмування, уповільнення або прискорення того чи іншого саморухоючого процесу, та й то не безпосередньо. Коли ж одна із сторін, що зустрілися, рухома своїми внутрішніми протиріччями, зустрічає в особі другої перешкоду на шляху свого саморозвитку або сама виступає перешкодою на шляху розвитку другої, то сторони, які зіткнулися, вступають у взаємне виключення, в антагонізм, результатом якого буде вибух.

Таким чином, хоча вибух і є кінець кінцем результатом зовнішніх суперечностей, але не всяких зовнішніх, а лише тих, які вступають в антагоністичне зіткнення.

В результаті вибуху знищується одна або обидві із зіткнених сторін, чим знищується сама умова, яка породила даний антагонізм. При цьому, якщо знищенню піддається одна з сторін, що зіткнулися, то цим усувається перешкода, яка стояла на шляху другої і яка викликала антагонізм. Втративши супротивника, у відношенні до якого саме і мав рацію антагонізм, дане явище нормально продовжує свій дальший рух. Тим більше зрозуміло зникнення умов антагонізму в тому випадку, коли в

---

¹ **Нового** — у філософському розумінні цього слова, тобто необхідного, неперборного, що веде до нового ступеня в розвитку.

результаті вибуху руйнуються обидві сторони, що зіткнулися.

* * *

Антагонізм в його найбільш загальній формі являє собою взаємовиключення, взаємонетерпіння двох або кількох явищ чи процесів, що зіткнулися, і є виразом взаємної несумісності протилежностей. Згідно з цим і саме слово антагонізм (взяте з грецької мови) тлумачиться як опір, супротивність, протиборство, протидія, протисила, сила, що викликається протилежною до неї силою¹. Характерно, що на відміну від просто зовнішніх суперечностей, протилежності яких тільки співіснують одна поряд з другою, не взаємопроникаючи, але і не прагнучи до взаємознищення одне одного, в антагоністичних суперечностях протилежності взаємно не терплять одна одної і не просто пасивно відчужуються, а навпаки, активно прагнуть подолати, усунути одна одну або знищити, придушити, пригнітити. Аналізуючи наведене вище розкриття поняття антагонізму, неважко помітити, що антагонізм розглядається як опір, супротивність чомусь, у відношенні до чогось, тобто при цьому мислиться щось невідривне друге, яке чинить опір, зворотну протидію і викликає прагнення подолати його. Власне це й є те, що називається антагонізмом. Отже, суть антагоністичних суперечностей не просто в їх непримиренності, як це нерідко можна прочитати в популярній філософській літературі (нібито бувають взагалі якісь примиренні протиріччя). Непримиренність — це доля будь-яких суперечностей, а не спеціально антагоністичних. Для антагоністичних же суперечностей цього недостатньо. Якщо уважно розглянути й проаналізувати взаємодію протилежних сторін, що зіткнулися в антагонізмі, стає очевидним, що непримиренність — це зовсім не те поняття, яке б могло відобразити їх дійсні взаємовідношення. Просто непримиренність — це ще відображення більш-менш пасивного, терпимого відношення кожної із сторін до протилежної, тоді як антагонізм як взаємовиключення, взаємонетерпіння, супротиборіння відбиває ак

---

¹ Див. Даль, Толковий словарь, т. I, 1955, стор. 17.

тивну дію, спрямовану на ліквідацію або пригноблення, придушення і навіть знищення супротивної (в свою чергу протидіючої) сторони з тенденцією до абсолютного усунення її як такої. Якраз у цьому й полягає характерна риса, суть антагонізму, на відміну від інших суперечностей, в тому числі і таких, які базуються на співіснуванні просто зовнішніх суперечностей. Антагоністичні суперечності не є результатом роздвоєння єдиного. Саме на роздвоєння єдиного В. І. Ленін вказує як на джерело руху, саморуху¹. Але роздвоєння єдиного не може бути при антагонізмі, протилежності якого з самого початку, тобто з того самого моменту, коли вони вступили у взаємодію як антагоністи, виключають одна одну й не мають взаємопроникнення. Звідси, антагонізм не може бути безпосередньо рушійною силою, яку називають саморухом. Вже сам факт первісного абсолютного взаємовиключення протилежностей в антагонізмі говорить про те, що це не ті суперечності, в яких протилежності можуть перебувати у взаємопроникненні й взаємопереходах, як це буває у внутрішніх суперечностях. Антагонізм — різновидність зовнішніх суперечностей, а тому рушійною силою безпосередньо не виступає. У цьому розумінні антагоністичні суперечності можна б назвати не непримиренними, як їх часто характеризують, а в певному розумінні нерозв'язними. І це було б цілком правильно, оскільки розв'язання внутрішніх суперечностей забезпечує не тільки переборення старого, але й створення нового, перетворення старого в нове, деякий синтез і зняття першого в другому, тоді як антагоністичні суперечності як результат зовнішнього зіткнення протилежностей, що з самого початку прагнуть до взаємовиключення, взаємознищення, нічого нового безпосередньо не дають. В результаті реалізації такого зіткнення й перемоги однієї з сторін у цьому відношенні відбувається тільки руйнування, деградація, і, згідно з цим, продукти такого розкладу, руйнування є свого роду уламками однієї або обох сторін, що зіткнулися. Такі продукти вибуху, хоча й являють собою дещо інше у відношенні до того, що було до зіткнення, але це не є тим новим, у філософському розумінні слова, що являє собою результат нездоланного, необхідного розвитку від простого до складного, як більш

---

¹ Див. В. І. Л е н і н, *Философские тетради*, стор. 328.

високий ступінь на шляху поступального руху по висхідній. Акт руйнування, що завершує антагоністичну сутичку, якраз і зветься вибухом. Останній, як і причина його виникнення — антагонізм, розвитку не дає. Через це навряд чи можна назвати вибух розв'язанням суперечностей. Навпаки, він виступає як безпосередній продукт і результат (і показник) нерозв'язності протилежностей. Однак, з цього не можна робити висновку про те, що суперечності слід розподіляти на розв'язні і нерозв'язні. Така класифікація нічого не дає. Коли говорити про класифікацію суперечностей, то їх слід розподіляти не на непримиренні і примиренні, а на внутрішні і зовнішні суперечності, які разом й становлять нерозривну єдність внутрішніх протилежностей з усіма впливаючими з цього діалектичними закономірностями на зразок взаємопроникнення, взаємопереходів і т. ін. Зовнішні суперечності, в свою чергу, поділяються на просто зовнішні і зовнішні, що доведені до антагонізму. При цьому антагоністичні суперечності є різновидністю зовнішніх суперечностей, характерною особливістю яких є зіткнення протилежностей й активне взаємовиключення сторін, що зіткнулися. Таким чином, у відношенні до суперечностей взагалі антагонізм виступає як їх окремий варіант, частковий випадок, як частина. Це не дозволяє ставити знак рівності між поняттями: суперечність і антагонізм. У цьому відношенні суть справи розкриває відоме зауваження В. І. Леніна про те, що «антагонізм і суперечності зовсім не одне й те ж. Перше зникає, друге залишається при соціалізмі». Цей вислів В. І. Леніна дозволяє розуміти так, що антагонізм як частковий випадок суперечностей (як специфічна форма, як породження певних конкретних умов, як окрема різновидність суперечностей) з'являється і зникає, а суперечності взагалі як джерело всякого руху й саморозвитку залишаються. В даному разі антагонізм як окремий випадок суперечностей з'явився в суспільстві на стадії форми відносин панування й підлеглості, і з такою ж необхідністю зникає в революційному періоді переходу до форми відносин співробітництва та взаємодопомоги. Суперечності ж були й залишаються джерелом руху на кожному ступені суспільного розвитку, у будь-якій формації.

Який би приклад антагонізму ми не взяли, чи то антагонізм іонів в хімічній формі руху, що спостерігається при дії різних електролітів на колоїд суміші, чи то відомі досліди Остергаута з розчинами солей, — суть усіх подібних процесів в одному, а саме: зіткнення антагонізмів веде до взаємознищення й взаємопогашення одне одного, до знищення, пригнічення, але не до розвитку. І це незалежно від специфіки протікання такого процесу, специфіки, яка відповідає тій чи іншій формі руху, в якій реалізується антагонізм.

В органічному світі поряд з явищем метабіозу та симбіозу на кожному кроці зустрічається й антагонізм у вигляді пожирання, вбивання і т.ін. Чужорідні білкові тіла, які попадають в організм, або вбивають цей організм, або самі знищуються ним, тобто взаємовиключають одне одного. Взаємовідношення чужорідних тіл в крові з лейкоцитами теж взаємовиключаючі, і в цій антагоністичній боротьбі або гинуть і ті і другі, або якісь одні з них, але разом вони нормально існувати не можуть.

Так званий антагонізм бактерій займає значне місце в мікробіології. Суть такого антагонізму полягає у взаємонетерпінні одних мікробів іншими. Так, молочнокисла паличка кислого молока антагоністична з гнильними мікробами. До речі, цей антагонізм використано Мечниковим у лікувальних цілях. Або, наприклад, мікробні культури синегнійної палички не терплять присутності сибіркової палички. Мікробіологи навіть певним способом класифікують типи антагонізмів: бактеріоцидний антагонізм — антагонізм, який супроводжується загибеллю клітин мікроба, що пригнічується; антагонізм лізуючий, який супроводжується вже не тільки загибеллю клітини, а й повним її розчиненням, і т.ін. Між іншим, у самій мікробіології під антагонізмом розуміється не що інше, як пригноблюючий життєву активність вплив з боку того або іншого учасника мікробних асоціацій, аж до знищення¹.

Неважко бачити, що в усіх наведених випадках продуктом, результатом антагонізму виступає смерть, загибель, знищення, зруйнування, пригноблення, розклад і т.ін. і ні в якому разі непрогресивний розвиток. Як уже говорилося, антагоністичні суперечності не дають в ре

---

¹ Див. К а ш к и н, Антибиотики и их практическое использование, М., 1952, стор. 12—13.

зультаті свого зіткнення якої-небудь нової якості, тобто нездоланного, більш високого за рівнем розвитку продукту, не створюють чогось більш складного прогресивного, більш високорозвиненого, як це буває в результаті внутрішніх суперечностей при роздвоєнні єдиного. Так, у тварин-антагоністів (організми одного виду або різних), які знаходяться в стані боротьби за існування, при зіткненні один із антиподів гине під тиском другого. Такі суперечності — і внутривидові і міжвидові — є зовнішніми, а тому до новоутворення, до розвитку безпосередньо не ведуть, а навпаки, ведуть до пожирання, до загибелі індивідумів.

Саме тому Ф. Енгельс, говорячи про дарвінівську антагоністичну боротьбу за існування в органічному світі, підкреслював, що хоча вона і має місце в природі, але сфера її дії обмежена, вона ні в якому разі не є рушійною силою, не є джерелом розвитку, руху вперед, до утворення нових видів. В кращому випадку така боротьба може бути лише умовою (однією з багатьох), яка або прискорює або гальмує розвиток, що проходить незалежно від неї, тобто вона впливає на цей розвиток зовні, так би мовити, побічно, і не більше. Говорячи про розвиток видів, Енгельс підкреслював, що «при цьому однаково, чи тисне тут одне на одне чи не тисне тваринне або рослинне населення: викликаний зміною географічних і інших умов процес розвитку організмів відбувається і в тому і в другому випадку»¹.

Отже, рушійною силою розвитку є не суперечності між організмами, а суперечності організмів з середовищем, суперечності між пристосуванням і спадковістю. Суперечності ж з іншим населенням є зовнішніми. Це населення виступає або як перешкода, як тиск зовні, через що має місце взаємознищення в нещадній боротьбі за існування (вибух), або воно не є перешкодою — тоді є співіснування, співжиття. В дійсності мають місце як одні, так і інші випадки. При цьому розвиток або дещо прискорюється, або гальмується.

Оскільки при антагонізмі — взаємонетерпінні, взаємо-виключенні — примирення бути не може, оскільки жодна з сторін не поступається у боротьбі, така боротьба закінчується вибухом і відповідно загибеллю, усунуванням з

---

¹ Ф. Енгельс, Діалектика природи, К-, 1949, стор. 226.

шляху однієї з протилежних сторін або обох разом. Цим самим, звичайно, усувається й самий антагонізм. Він ліквідується і в тому випадку, коли обидві сторони гинуть, і в тому випадку, коли усувається тільки одна з протилежних сторін, бо в такому разі знищується супротивник, а з цим і перешкода для другої протилежності. Остання існує після цього вже мирно, оскільки з ліквідацією перешкоди ліквідується й причина антагонізму, яка виступала у вигляді перешкоди.

Знищуючи одну з протилежних сторін, що заважають одна одній розвиватись далі і що зіткнулися, вибух дає простір безперешкодному розвитку другої сторони, яка сама по собі не антагоністична, оскільки вона зосталась без антипода, що викликав так би мовити ненависть. Так, та ж сама синегнійна бактерія, знищивши в антагоністичній боротьбі сибіркову, продовжує своє існування вже мирно і сама по собі є нешкідливою. І тільки при наступній зустрічі з несумісною сибірковою стає нещадним її знищувачем. Багато з тих грибків, що вважаються цілком мирними, в зустрічі з певними іншими, не менш мирними самими по собі грибками, вступають у жорстокий антагонізм.

Звідси цілком зрозуміло, що, наприклад, в ґрунтах, багатих на перегній, а отже, в ґрунтах з великою кількістю різноманітних мікроорганізмів значно рідше можна знайти антагоністів, ніж у ґрунтах більш бідних, оскільки в такому випадку імовірність зустрічей мікробів і в результаті самоліквідація умов антагонізму буде більшою¹.

Саме через те, що кожного разу із завершенням антагоністичних суперечностей ліквідується цим самим і причини, що породили антагонізм, антагоністичні зіткнення повторюються в природі порівняно рідко. Так буває тому, що, завершуючи антагоністичне зіткнення вибухом, а відтак усуненням в крайньому разі однієї з сторін, що зіткнулися, припиняються, ліквідується й умови для дальшого антагонізму. Таким чином, виходить, що антагонізм кожного разу сам себе знищує. Завдяки цьому нове повторне виникнення подібного антагонізму залежить від збігу аналогічних обставин, імовірність чого обумовлена багатьма причинами.

---

¹ Див. Гаузе, Лекции по антибиотикам, 1953, стор. 195.

Оскільки, як показано вище, антагоністичні зіткнення не становлять тих суперечностей, що є внутрішніми і безпосередньо рушійними силами розвитку, а відтак і необхідністю в певному відношенні, то виникають вони, очевидно, переважно від випадкових зустрічей, явищ, які не терплять одне одного. А оскільки ці протилежності, знищуючи в абсолютній боротьбі одне одного або одного з супротивників, цим самим знищують й умови антагонізму, — антагонізм більше не повторюється до наступної випадкової зустрічі¹.

Ні пеніциліум, наприклад, ні стрептококи самі ПО собі ніякі не антагоністи. Лише при зустрічі, яка виникає від випадкових обставин, вони вступають у зіткнення. На виявленні таких антагоністів і зштовхуванні їх між собою побудована методика створення антибіотичних препаратів у медицині.

Очевидно, що і вибух як безпосередній продукт антагонізму, на відміну від стрибка, який настає з необхідністю в результаті саморозвитку внутрішніх суперечностей, в свою чергу виступає як випадковість в діалектичному розумінні цього слова², яка породжується зовнішніми випадковими зіткненнями протилежностей, що вступили у взаємовиключення.

Зважаючи на те, що вибух як результат зіткнення спрямований в основному на усунення, знищення перешкоди, що стала на шляху кожної із взаємовиключаючих протилежностей, які зіткнулися в антагонізмі, і своєю руйнівною роллю спрямований на усунення перешкоди для однієї з протилежностей або на знищення обох про

---

¹ Слід зауважити, що при цьому не обов'язково має місце абсолютне знищення. Сторони, які стикаються в антагонізмі, завжди активно й безперервно прагнуть до взаємознищення, подавлення, повалення протилежної сторони, хоч це не завжди їм вдається зробити. Буває й так, що сторони, які зіткнулися, досить довгий час протистоять одне одному (криючи в собі потенціальний вибух), перебувають у деякій зовнішній перенапруженій рівновазі. Буває також, що одна сторона не знищує зовсім другу сторону, а держить її в пригніченому, придушеному, так би мовити, в «законсервованому» стані, тобто такому стані, який не сприяє розвитку, а, навпаки, гальмує його. Нарешті, мають місце випадки, коли в результаті зіткнення знищенню піддається лише деяка частина речі, тіла, явища, яке зіткнулося, причому, очевидно, та, що виступила перешкодою.

² Тобто не як абсолютна випадковість і тільки, а як така випадковість, що «заражена» необхідністю і являє собою випадкову форму виразу, прояву необхідності.

тилежностей, — то й поняття вибуху слід застосовувати саме в цьому розумінні. При цьому вибух, як і зовнішні антагоністичні суперечності, що його породили, ніякого розвитку сам по собі безпосередньо не дає.

Можна було б навести численні приклади антагонізму в природі, подібні до вищенаведених, але докладний розгляд антагонізму не є метою даної роботи. І цього питання ми торкаємося лише в тій мірі, в якій це необхідно для з'ясування ролі вибуху. При цьому, нашу увагу привертає той факт, що антагонізм як різновидність зовнішніх суперечностей безпосередньо не забезпечує розвитку; результатом зіткнення в антагонізмі виступає руйнування, знищення, а не творіння, не розвиток, що реалізує таку руйнівну функцію вибуху, яка є результатом й завершенням, продуктом антагонізму.

Однак все, що було сказано про нерушійну роль зовнішніх суперечностей й антагонізму, як і про руйнівну роль вибуху, хоча й висловлено в досить беззастережній стверджувальній формі, але має умовний характер, оскільки розглядається кожне з даних явищ так би мовити «у чистому вигляді», тобто в такому, в якому воно в самій дійсності ізольовано не існує, але має рацію як таке в певному конкретному відношенні і лише остільки, оскільки в процесі пізнання ми вириваємо його з цього загального зв'язку і розглядаємо з того або іншого боку. При цьому об'єкт пізнання в такому випадку постає перед нами в дещо відірваному і навіть неминуче однобічному й значно обмеженому, збідненому, абсолютизованому і змертвілому вигляді. Слід, правда, враховувати неминучість такого виривання, бо, досліджуючи будь-який конкретний процес кожної конкретної взаємодії, ми вже цим самим дослідженням вириваємо його із загальних зв'язків, ізолюємо й розглядаємо в тому або іншому з його нескінченних об'єктивних конкретних відношень. А в такому випадку він буде виступати *або* як внутрішня суперечність, *або* як зовнішня, *або* як створіння, *або* як руйнування і т. ін.

З цього боку вищевказані процеси — антагонізм і вибух — дійсно і об'єктивно мають руйнівне значення і не є безпосередньо рушійними, тоді як у загальних зв'язках, в сукупному абсолютному русі і взаємодії всякий поділ на внутрішнє або зовнішнє, на тільки рушійне або тільки нерушійне, антагоністичне або неантагоністичне, руй

нування або створення втрачає всякий сенс і не може мати абсолютного значення. І переплітається все це так, що те, яке там або тоді було зовнішнім, нерушійним, тут або тепер стає, навпаки, внутрішнім, рушійним, тобто в кожний даний момент перше-ліпше явище є єдність того й другого. Виходячи з цього, можна сказати, що окремий антагонізм і відповідно вибух є випадковість, а антагонізм і вибух взагалі — необхідність.

Все сказане про антагонізм стосується як природи, так і суспільства, з тією лише різницею, що в суспільстві він відбувається значно складніше. Коли уважно придивитись до історії суспільного антагонізму, стане ясно, що і в суспільстві останній є випадковим (в діалектичному розумінні випадковості) і також, як і всюди, сам по собі відіграє, як такий, безпосередньо руйнівну, а не створювальну, не рухаючу вперед роль.

Справді, антагонізм, окремо взятий, безпосередньо, сам по собі не рухає розвиток суспільства, але, якщо розглядати його в сукупних зв'язках, вже тим, що він своєю руйнівною роботою й знищенням застарілих форм відкриває простір розвитку яких-небудь внутрішніх рушійних суперечностей, відіграє велику позитивну рушійну роль, хоча й робить це не прямо, а опосередковано.

В тому, що антагонізм був історичною необхідністю на етапі розвитку людського суспільства, коли останнє мало низький рівень продуктивних сил, низьку продуктивність праці, — сумніву бути не може. Але вже тим, що ця необхідність стосувалась певного, конкретного, минушого, тимчасового відрізка розвитку суспільства, яке знаходилось в специфічних умовах передісторії людства, характеризується випадковий, приватний характер суспільного антагонізму.

Для того, щоб все це зрозуміти, слід розглядати суспільство історично, в русі, в динаміці його розвитку. При такому підході неважко буде помітити й минулий характер антагонізму, який не з самого початку появи людського суспільства супроводжує його, а виник лише на певному конкретному етапі суспільного розвитку в силу певних умов. Причому антагонізм з такою ж необхідністю, з якою він виникає, згодом і зникає, вичерпавши, переживши себе історично. Діалектика його виникнення і дальшого щезання полягає в тому, що щезає він, як це

буде показано нижче, по тій же самій причині, по якій він з неминучою необхідністю виник.

Вже з самого історичного й минушого характеру антагонізму впливає той факт, що він не є безпосередньо рушійним у розвитку суспільства. Інакше, якщо припустити, що безпосередньо рухаючим був антагонізм, то виникає запитання, що ж у такому разі рухало вперед суспільство, яке існувало до появи класів і їх антагонізму? І хіба припиняється розвиток суспільства після зникнення антагонізму? Іншими словами, якщо причину розвитку суспільства зводити до антагонізму класів, що ж рухає суспільство в той час, коли немає ні класів, ні антагонізму? До того ж це рушійне повинне бути, очевидно, чимось загальним для всіх етапів розвитку суспільства: доантагоністичного, антагоністичного й після антагоністичного. Безумовно також, що, як і в будь-якому процесі, джерело саморуху треба шукати у внутрішніх суперечностях. І такими внутрішніми й загальними для всіх способів виробництва є суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами.

Будучи внутрішніми, соціальними, суперечності, що обумовлюють своїм розвитком (з наступним періодичним розв'язанням) поступальний розвиток суспільства, на певному етапі свого розвитку ніби заражаються антагонізмом, набувають антагоністичного відтінку. Пояснюється це тим, що на певному етапі розвитку продуктивних сил у людей — безпосередніх виробників матеріальних благ (що виражають продуктивні сили), з одного боку, і людей, які виражають інтереси виробничих відносин (пануючої форми власності), з другого боку, соціальні інтереси не співпадають, а, більше того, вступають у пряме зіткнення. З'явилося це в той час, коли інтереси людей набули класового характеру, тобто такого, який впливає з соціального стану порівняно великих груп людей, з яких одна одержує можливість привласнювати працю іншої.

Як відомо, з самого початку свого виникнення людське суспільство не знало антагоністичних суперечностей, а, навпаки, у відношеннях між людьми панувала рівність. Така форма відносин називається в марксизмі формою співробітництва і взаємодопомоги. Матеріальною основою такої рівності людей був у кінцевому підсумку низький рівень розвитку знарядь праці, продук

тивних сил, що забезпечував продуктивність праці необхідну для того, щоб хоч як-небудь існувати, та й то при умові, якщо люди займалися б виробничою діяльністю разом, а не поодиноці.

Природно, що при такому економічному стані не могло бути й мови про приватну власність, а, значить, про класову нерівність і антагонізм. Останній з'являється у відносинах людей дещо пізніше — з підвищенням продуктивності праці, з появою додаткового продукту, тобто тоді, коли виникає економічна нерівність. Відомо також, яку роль в цьому відіграли розподіл праці та обмін. Так, люди, згідно з їх відношенням до засобів виробництва, поступово стали розподілятися на великі групи, що зветься класами. З'явилась можливість одним групам привласнювати труд інших, що обумовлюється місцем цих груп у суспільній системі господарства.

Суспільство розколюється на непримиренні протилежності, розподіляється на протилежні класи з протилежними економічними, матеріальними інтересами. Саме в цей час і з'являється антагонізм.

Таким чином, антагонізм в суспільстві має місце не тому, що люди за своєю природою непоступливі, незлагідні, забіякуваті і т. ін. Антагонізм між ними існує не просто як між людьми, а як між представниками різних соціальних груп (класів), які займають певне (відповідне до форми власності) місце в історично певному способі виробництва, що поділяє їх на власників і не власників. Отже, винними у появі антагонізму між людьми є ті фактори, що породили розподіл суспільства на такі групи. Саме це підкреслює К. Маркс у праці «До критики політичної економії», коли говорить, що антагоністична форма відносин — «не в розумінні індивідуального антагонізму, а в розумінні антагонізму, який виростає з суспільних умов життя індивідів»¹.

В свою чергу і виробництво (виробнича діяльність людей) саме по собі теж не антагоністичне. Але ж певний рівень виробництва, продуктивних сил і продуктивності праці, який, як було показано вище, будучи настільки високим, що дає можливість з'явитися додатковому продукту, а звідси й економічній нерівності, і в той же

---

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. I, К., 1951, стор. 301.

час настільки низьким, що не може забезпечити всіх членів суспільства в повній мірі всім необхідним, — такий рівень породжує умови, при яких корінні інтереси людей стикаються; відносини між людьми стають ворожими, антагоністичними.

Панування економічної нерівності, а з цим і антагонізму тривало на протязі досить довгого періоду в історії суспільства і було обумовлене, в кінцевому рахунку, загальним низьким рівнем продуктивності праці, яка була вже настільки високою, щоб дати додатковий продукт, який ішов на обмін і поступово концентрувався у вигляді багатства, приватної власності в руках окремих власників, і в той же час ще не настільки високою, щоб забезпечити всім необхідним усіх членів суспільства. Засоби виробництва поступово концентрувались в руках абсолютної меншості, яка, володіючи засобами виробництва, здійснювала панування над більшістю на протязі всього періоду існування низького рівня продуктивних сил і продуктивності праці. На протязі цього періоду, який називається формою відносин панування і підлеглості, суспільство здійснювало свій поступальний розвиток в рамках антагонізму, який завжди супроводжував розвиток внутрішніх суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами. У відношенні до цих внутрішніх суперечностей антагонізм виступав чимось відносно зовнішнім, що надавало відповідного забарвлення всьому ходові розвитку внутрішніх суперечностей.

Справа в тому, що не самі продуктивні сили й виробничі відносини розв'язують свої суперечності. Це роблять люди, які входять і в продуктивні сили, як головна сила, і в виробничі відносини, в яких вони виступають як певні протилежні класи. Люди займають тут своє певне місце згідно з формою власності і мають несумісні, протилежні інтереси. Звідси, внутрішні суперечності не можуть розв'язуватись інакше, як переломившись так або інакше через класові взаємовідносини, що мають антагоністичний, несумісний характер. Тим більше, що носієм інтересів продуктивних сил виступає один клас, одна з сторін антагонізму, а саме, виробники матеріальних благ, які є пригніченими, а носієм інтересів виробничих відносин — друга сторона антагонізму — пануючий клас, власники, пригноблювачі.

Таким чином, суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами на певному етапі знаходять свій вияв у класових відносинах, на які накладають відбиток класові інтереси, тобто те, що робить інтереси цих груп антагоністичними.

Така подвійність розглядуваних суперечностей робить неминучим супроводження розвитку і розв'язання внутрішніх суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами безперервним антагоністичним зіткненням протилежних класів. І так до того часу, поки існують класи, поки одні класи привласнюють працю інших.

Завдяки такій подвійності і виходить, що, з одного боку, антагонізм класових суперечностей впливає, накладає свій відпечаток на взаємовідношення продуктивних сил і виробничих відносин, які виражаються через класові суперечності, а з другого боку, самі внутрішні суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами (оскільки вони в період історії класового суспільства знаходять свій вияв тільки в цих класових суперечностях) в свою чергу роблять вплив на характер класового зіткнення, класових суперечностей, процес яких набуває, таким чином, соціально-економічного змісту необхідного розвитку вперед. Ось тому такі вищі точки класових зіткнень, як громадянська війна, в разі перемоги прогресивного класу є не тільки руйнуванням, усуненням застарілих класів і т.ін., як це звичайно буває при зіткненні антагоністів, а й створенням основ нового соціально-економічного ладу.

У тих випадках, коли класові зіткнення не мали в своєму змісті вияву необхідності об'єктивного розвитку, що закладена у внутрішніх суперечностях між продуктивними силами і виробничими відносинами, — в таких випадках зіткнення, крім руйнування, безпосередньо нічого нового не давало само по собі. Загальновідомо, наприклад, що повстання пригноблених рабів як результат антагоністичного класового зіткнення зі своїми пригноблювачами само по собі не могло привести до більш високого ступеня суспільного розвитку, оскільки раби не були носіями нового, більш прогресивного, історично необхідного способу виробництва. Тому їх зіткнення здатне було лише розхитати, розладнати, зруйнувати рабовласницький лад, але нічого нового не створювало.

Такими, тобто тільки руйнівними в певному відношенні, були і численні повстання селян напередодні буржуазної революції¹. В силу того, що селянство не було тим класом, який виступав би виразником нового, більш високорозвиненого майбутнього способу виробництва, вся його боротьба лише підірвала феодальний лад, завдавши йому значних руйнувань, чим скористалася буржуазія, яка здійснила створення нових відносин та забезпечила перехід до більш високого ступеня розвитку — нового, капіталістичного способу виробництва. Жорстока боротьба селян проти феодалів при всій її непримиренності і нещадності сама по собі забезпечила тільки руйнівну частину. Про необхідність і цієї частини в якісному революційному перетворенні і т. ін. буде сказано окремо.

Таким чином, не сам по собі антагонізм і зіткнення забезпечують розвиток суспільства вперед. Антагонізм тільки знищує. І якщо це знищення усуває застарілі класи, що перешкоджають дальшому суспільному розвитку, та відкриває цим простір, дорогу новому соціальному ладові, то цим воно відіграє позитивну, прогресивну роль. А оскільки в суспільстві панування і підлеглості розвиток міг проходити тільки через подолання, переборення перепон, що утворюються пануючими класами, насильство було постійним, неминучим супутником руху суспільства, його природним станом.

Цілков зрозуміло, що антагонізм у відношенні до суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами виступає як щось зовнішнє, минуще, впливаюче. Він ніби накладає відпечаток зовні на згадані внутрішні суперечності в силу певних специфічних тимчасових, хоча і неминучих умов. Антагонізм, як і самі класи, що вступають у зіткнення, є лише продукт цих умов. А оскільки останні мають тимчасовий характер, класовий антагонізм є також лише тимчасовою формою виразу суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами. Все це дозволяє сказати, що антагонізм з'являється і щезає, а суперечності взагалі (між продук-

---

¹ Руйнівними не в обивательському розумінні цього слова, як марного знищення всього підряд, а в тому розумінні, що ці селянські повстання справедливо руйнували те, що заслуговувало на руйнування, а саме застарілий лад — феодалізм, кріпосництво, що віджило свій вік, вичерпало свій час.

тивними силами і виробничими відносинами) залишаються.

Саме такий висновок і випливає з відомого вислову В. І. Леніна про те, що «антагонізм і суперечності зовсім не одне й те ж. Перше зникає, друге залишиться при соціалізмі»¹.

Безсумнівно, що з ліквідацією такого становища, коли одна група привласнює працю другої, зникає всякий антагонізм і всі його наслідки. Суспільство буде обходитись без нього, як воно це робило до появи класів; продуктивні сили і виробничі відносини будуть розвивати і розв'язувати свої суперечності в поступальному розвитку досить рівно, без супроводження їх антагоністичними сутичками. Забезпечити ж такий стан може в кінцевому рахунку певний, досить високий рівень продуктивності праці, який слугуватиме об'єктивною основою революційного усунення всякої економічної нерівності, відмирання класів і т. ін. При цьому, те ж саме, що породило нерівність (підвищення продуктивності праці), породжує й суспільство рівності. І в цьому діалектика даного процесу. Про подібні процеси В. І. Ленін говорив, ще крок в тому ж напрямку і здійснюється перехід в протилежність.

Отже, історичний минулий характер антагонізму очевидний. Був час, коли його не було. Пізніше він був породжений самими продуктивними силами і виробничими відносинами, які становлять внутрішні рушійні суперечності суспільного розвитку. Протягом певного періоду розвитку антагонізм панує над ними, поки вони не розвинуться до такого ступеня, що стають спроможними скинути його з себе і продовжувати розвиватися без такого зовнішнього впливу.

Оскільки в період панування і підлеглості внутрішні суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами, як було показано вище, заломлюються через антагоністичні, створюється враження, ніби безпосередньо рушійним є саме антагонізм. Насправді ж факт зіткнення сам по собі безпосередньо ще нічого нового не створює, а тільки руйнує. Немає сумніву, що певний відрізок свого розвитку суспільство проходить через антагонізм, і всі відносини людей цього періоду немовби пронизані класовим антагонізмом, проте безпосередньою причиною руху — саморуху суспільства був не він (мину-

---

¹ Ленинский сборник, XI, стор. 357.

щий), а внутрішні суперечності, які обумовлюють той або інший спосіб виробництва. Конкретна форма останнього виражала той або інший ступінь суспільного розвитку. Антагонізм же немовби створює деяку специфіку, зовнішню форму виразу внутрішнім суперечностям.

Це означає, що в суспільстві існують внутрішні суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами навіть у період панування антагонізму. При цьому самі вони взагалі не антагоністичні, а є немовби суперечностями з антагоністичним нальотом, ніби «заражені» антагонізмом в силу розглянутих вище причин. Такий антагонізм можна назвати в певному розумінні супроводжуваним, оскільки він безперервно начебто супроводжує суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами на протязі існування всього відрізка історії суспільства у формі панування й підлеглих. І це незалежно від того, на якому конкретному етапі розвитку знаходяться ці внутрішні суперечності в рамках того чи іншого способу виробництва даного періоду: чи то на початку розвитку даної формації, коли протилежності перебувають у відповідності, чи в кінці, напередодні їх розв'язання, коли між ними назріває конфлікт. Про такий, іншого роду конфлікт, тобто взаємовиключення, до якого доходять внутрішні суперечності від роздвоєння єдиного напередодні розв'язання суперечностей, буде сказано окремо¹.

Безпосереднім результатом антагоністичних зіткнень в суспільстві, як і при всякому антагонізмі, є знищення, пригноблення, придушення. Саме тому К. Маркс вважав не дивним, що «суспільство, основане на протилежності класів, приходять до останньої розв'язки, до грубої суперечності, до фізичного зіткнення людей», і підкреслював, що до того часу, поки буде існувати класовий антагонізм, продуктом і результатом його буде «битва або смерть; кривава боротьба або небуття»², тобто майже та ж сама картина, яку ми спостерігали в антагонізмі природному, — смерть, руйнування, знищення.

---

¹ Мається на увазі таке взаємовиключення, до якого доходять протилежності всяких внутрішніх суперечностей напередодні свого розв'язання у вигляді взаємовиключення протилежностей, які раніше перебували в єдності. Про це йдеться у II розділі монографії, де показано діалектику взаємовідношення внутрішніх і зовнішніх суперечностей.

² К. М а р к с , Злиденність філософії, К., 1958, стор. 130.

Боротьба класів була б даремною і привела б до того ж, до чого приводить антагонізм у природі (протилежні класи знищили б один одного в антагоністичній боротьбі), якби суспільство, нездатне позбутися цих суперечностей (які не залежать від свідомості і волі людей), не створило б, не породило б з себе силу, яка стримувала б, приборкувала б зіткнення класів. Ця сила є апарат придушення — держава¹. Ось як ця думка висловлена в праці Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави»: «Держава є визнання, що це суспільство заплуталось в нерозв'язну суперечність з самим собою, розкололося на непримиримі протилежності, позбутись яких воно не в силі. А щоб ці протилежності, класи з суперечливими економічними інтересами *не пожерли один одного і суспільства* в даремній боротьбі, для цього стала необхідною сила, яка стоїть, видимо, над суспільством, сила, яка б стримувала зіткнення, держала його в межах «порядку»².

Важливо звідси зрозуміти, що не будь у свій час саме цієї стримуючої, приборкуючої, обмежуючої, подавляючої сили у вигляді спеціального апарату придушення, панування (але не примирення), яка стримувала б це антагоністичне зіткнення в межах, у рамках, то для суспільства певного рівня розвитку така антагоністична боротьба була б даремною і згубною, як це буває при всяких антагоністичних суперечностях, і привела б до загибелі суспільства, а не до його розвитку.

Тому, коли ми читаємо у К. Маркса, що «існування *пригнобленого* класу становить *життєву* умову кожного суспільства, побудованого на антагонізмі класів»³, нам цілком зрозуміло, що цим К. Маркс хоче сказати, а саме те, що без придушення одного класу іншим, без пригноблення (а значить, і без апарату приборкання, без «машини» політичної і державної влади, яка створює рамки і держить в шорах один з класів) в умовах антагонізму суспільство існувати і розвиватися не могло б.

Отже, при низькому рівні продуктивних сил зберіга-

---

¹ Звичайно, мова йде не про примирення класів, як і не про придушення обох класів з боку держави, а йдеться про приборкання класового зіткнення шляхом нещадного пригноблення одного класу другим.

² Цитовано за книгою В. І. Леніна «Держава і революція». В. І. Ленін, Твори, т. 25, стор. 348. (Підкреслення наше. — В. Б.).

³ К. М а р к с , Злиденність філософії, К., 1958, стор. 129.

ється нерівність і боротьба за власність, а значить, як необхідний продукт цього і спеціальний політичний апарат придушення, пригноблення одним класом другого. Але саме це обмеження, ці рамки у вигляді апарату придушення створюють такі умови, за яких сили антагоністичних суперечностей, не знаходячи собі виходу для вибуху і зламування всього суспільства або в крайньому разі одного з антагоністів, одержують завдяки цим зовнішнім насильницьким, обмежуючим рамкам певний напрямок, і стають рушійними в певному напрямку у цих специфічних і в певному розумінні незвичайних умовах.

Отже, держава і є той апарат, який, силоміць «здавлюючи» готові вибухнути кожного моменту непримиренні суперечності, створює можливість руху вперед, тобто немовби «штучно», силоміць, зовні примушує взаємо виключаючі протилежності — класи — співіснувати при всій їх ворожості і небажанні бути у відносній єдності протилежностей і цим самим здійснювати свої функції, зв'язані з їх станом у суспільному виробництві, а саме виступати у такій взаємодії, при якій один з класів є виробником матеріальних благ, тобто класом, який виражає сторону продуктивних сил, а другий клас виступає власником і виражає сторону виробничих відносин.

Щоб усвідомити цей процес, слід нагадати, що класові суперечності виступають у подвійній ролі: з одного боку, це антагоністичне зіткнення, яке веде до загибелі одного або обох класів, що зіткнулися, аж до усунення застарілих класів і т. ін., з другого боку, оскільки ці самі класи і їх взаємовідношення є виявом суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами, — вони при всій їх ворожості і взаємонетерпінні не абсолютно взаємовиключаючі, а перебувають у деякій єдності. Коли ж держава подавляє антагоністичну, а значить і руйнівну сторону (тенденцію) взаємовідносин між класами ¹ і здійснює примус до виробничої діяльності, то цим самим немовби надається можливість більше виявитися внутрішнім, рушійним, творчим суперечностям між продуктивними силами і виробничими відносинами, які реалізуються через ці класові взаємовідношення.

Ясна річ, не слід розуміти так, ніби стримання, обмеження (умерение.— рус.) зіткнення, що загрожує, за сло

---

¹ Це в тому розумінні, що не дає безперервно розв'язуватись антагонізмові.

вами Ф. Енгельса, загибеллю в марній боротьбі, здійснюється державою шляхом тиснення на обидва класи і цим, мовляв, припиняється, запобігається їх зіткнення. Навпаки, робиться це шляхом нещадного придушення однієї з сторін до такої міри, щоб вона не була спроможна здійснювати активну боротьбу. І ясно, що придушення здійснює економічно пануючий клас, який робить це найнещаднішим способом, зводячи цим придушенням опір пригноблених до мінімуму.

Із сказаного тут зрозуміло, що протилежні класи в таких умовах не абсолютно взаємовиключаючі, а перебувають у деякій відносній єдності в економіці, у виробництві і не можуть існувати один без одного в історичний період панування і підлеглості. Незважаючи на наявність антагонізму, панівний клас матеріально не зацікавлений у повному знищенні, винищенні протилежного класу, а, навпаки, зацікавлений у його кількісному зростанні, що збільшує ринок робочих рук, які створюють прибуток експлуататору. При капіталізмі, наприклад, додаткову вартість створює робоча сила — так званий змінний капітал (група V).

Разом з цим пануючий клас держить пригноблених «на відстані», усіма засобами економічного, фізичного і політичного примушення утримуючи його в покорі.

З другого боку, пролетаріат, не маючи засобів виробництва, а значить і засобів існування, вимушений найматись до експлуататора, продавати йому свої робочі руки. Але, якщо пануючий клас завжди свої взаємовідносини з протилежним класом супроводжує насильством, придушенням, то, природно, що пригноблений клас відповідно платить своїм гнобителям ненавистю і прагненням до визволення. Однак, в силу ряду об'єктивних причин, а також суб'єктивних факторів, він при всьому бажанні до певного часу не може відповісти на насильство і придушення з боку пануючого класу насильством з свого боку, і тому нещадна боротьба, готова відкрито вибухнути кожної миті, перебуває деякий час у прихованому потенціальному стані.

Нарешті, рано чи пізно антагонізм проривається, так би мовити, спливає на поверхню і, набираючи відкритих форм, немовби виходить з обмежуючих його берегів, переборює всі перепони, що його стримують, і виливається в громадянську війну. Такі революційні громадянські вій-

ни марксизм вважає вищою точкою класової боротьби. В проміжках між ними теж завжди існує громадянська війна, війна класів, але в дещо прихованому, потенціальному вигляді¹.

У цьому розумінні й говориться, що попередня історія суспільства (при цьому мається на увазі, безперечно, експлуататорське суспільство) являє собою історію безперервної нещадної, то прихованої, то відкритої, явної класової боротьби. В моменти громадянських війн, в моменти, коли класові битви досягають своєї найвищої точки, по суті, йде боротьба за владу, за панування і часто кінчається вибухом, зламуванням існуючої, але застарілої політичної влади.

Однак довгий час у класовій історії людства при цьому, тобто із знищенням, зриванням, зламуванням перепони у вигляді політичної влади, антагонізм не ліквідувався остаточно, бо не ліквідувалися умови, які породжують антагонізм: приватна власність, низький рівень продуктивності праці, а антагоністичне зіткнення тільки немовби знову набирало дещо прихованої форми на певний час, бо навіть якщо в результаті перевороту приходили б до влади колишні виробники, то небагато треба було б часу, щоб на ґрунті приватної власності і обміну засоби виробництва знову сконцентрувалися в руках меншості².

Новий клас, одержуючи економічне і встановлюючи політичне панування, так само як і попередній пануючий клас, зразу ж, буквально на другий день після приходу до влади мав потребу в апараті примусу, придушення, в силі, спроможній утримувати в покорі і навіть примушувати більшість неімущих, що зосталася, виробляти для купки панівного класу матеріальні блага. Неімущі і пригноблені з свого боку також негайно починали боротьбу за своє визволення. Нова пануюча меншість ставала новим експлуатором і використовувала всю силу політичної влади й апарату придушення — державну машину разом з її атрибутами: поліцією, тюрма

---

¹ Див. К. Маркс, Ф. Енгельс, Маніфест Комуністичної партії, К., 1947.

² Так сталося б завдяки тому ж низькому рівню продуктивності праці, який мав місце на протязі цілого історичного періоду, як це було показано вище.

ми, армією і т. ін. — для придушення і утримання в покорі пригнобленої більшості.

Саме через це кожний новий клас, який встановлював свою владу, знищуючи політичне панування застарілого класу, ніколи не ламав, не знищував у досоціалістичних революціях, а, навпаки, навіть удосконалював державну машину як знаряддя придушення, що дісталось в спадщину від колишніх пануючих класів. Державна машина не знищувалась тому, що вона не являла собою перешкоди новому класу, а навпаки, в її особі новий панівний клас задовольняв свої потреби в функції ката.

Так продовжувалось, а, значить, зберігались умови антагонізму, аж до соціалістичної революції. Вирватися з такого становища, коли в певні проміжки часу з величезним кровопролиттям періодично фактично замінюються одні експлуататори іншими, суспільство не могло, і, таким чином, антагонізм продовжував існувати, породжуючи періодично вибухи у вигляді соціальних і політичних потрясінь. І лише на етапі капіталістичного розвитку, коли рівень продуктивних сил на основі крупного машинного виробництва спроможний забезпечити все суспільство всіма необхідними матеріальними благами¹, всяка експлуатація, пригноблення та інші вияви антагонізму історично зживають себе і втрачають історичне виправдання. В цьому розумінні всесвітньо-історична смуга антагоністичних відносин панування й підлеглості скінчена, і назріла нова ера — відносин співробітництва і взаємодопомоги. На порядку дня постало завдання практичного подолання, знищення експлуаторського суспільства взагалі в будь-яких його формах. Вказуючи на матеріальні передумови такого перетворення, К. Маркс писав: «Продуктивні сили, що розвиваються в надрах буржуазного суспільства, створюють разом з тим матеріальні умови для розв'язання цього антагонізму»².

---

¹ Але це не значить, що капіталістичні продуктивні сили, які спроможні забезпечити все суспільство, дійсно забезпечують його. Цього якраз і не трапляється тому, що цьому перешкоджають капіталістичні виробничі відносини, які ґрунтуються на приватній власності. Саме цю суперечність між можливістю забезпечити все суспільство усім необхідним і неможливістю це зробити в умовах капіталістичного способу виробництва і треба усунути шляхом революційної ліквідації приватної форми привласнювання, як і приватної власності взагалі, щоб можливість перетворилась у дійсність.

² К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. I, стор. 301.

Нарешті, в ході останнього розв'язання антагоністичних суперечностей, в період соціалістичної революції, знищується і соціальний антагонізм взагалі, як такий, знищується шляхом ліквідації антагоністичних класів і політичної влади в особистому розумінні, яка, за словами К. Маркса, «є саме офіціальний вираз антагонізму класів в громадянському суспільстві». Адже «тільки при такому стані речей, коли не буде більше класів й класового антагонізму, *соціальні еволюції перестануть бути політичними революціями*»¹.

Іншими словами, якщо раніше не було такого політичного руху, який в той же час не був би соціальним, то в новому суспільстві, де нема антагоністичних класів, а з цим і потреби в спеціальній машині пригноблення, насильства (бо стримувати в покорі нікого і ні до чого), дальший соціальний розвиток проходить вже без політичних переворотів, а значить, і без вибухів. Проаналізуємо, як все це протікає.

Уже вказувалось, що державна політична влада створює своїм тиском ті рамки, які дозволяють навіть при наявності антагонізму здійснюватись рухові вперед. Вибухи ж якраз і є моментами знищення, руйнування, зламування цих конкретних рамок у тих випадках, коли вони стають перешкодою. Із знищенням їх як окремої форми офіціального виразу класового антагонізму звільнявся деякий простір для перестановки, перегруповування класів. У ході нещадної боротьби знищується панування застарілого класу разом з невідповідною до нового рівня продуктивних сил формою власності. До панування приходить новий клас з новою формою власності, більш відповідною до нового рівня продуктивних сил. Новий панівний клас встановлює й нову політичну оболонку, яка більш відповідає даному економічному розвиткові. Але продуктивні сили, які швидко розвиваються, незабаром знову вимагають приведення у відповідність з ними виробничих відносин шляхом заміни існуючої форми власності новою. Зрозуміло, що носії існуючої форми власності аж ніяк не зацікавлені у втраті її і тому всіма силами й засобами перешкоджають розв'язанню цієї історичної необхідності. З цією метою вони звичайно пускають у хід знову-таки апарат насильства, політичну владу, яка, таким чином, знову стає перепорою

---

¹ К. Маркс, Злиденність філософії, стор. 130. 33

на шляху нездоланного розвитку. Природно, що рано або пізно така перепона зламається. Так і виходить, що кожний соціальний переворот супроводжується вибухом. Причому, якби приведення у відповідність виробничих відносин до нового рівня продуктивних сил було зроблене своєчасно, то й розв'язання цих суперечностей здійснювалося б нормально, без вибухів.

Але такого в суспільстві панування економічної нерівності бути не може, і не тому, що, мовляв, панівні класи не знають об'єктивних законів і через це діють невідповідно з ними, порушуючи цей природно-історичний процес, а тому, що якби навіть і було таке бажання, то при наявності економічної нерівності ні про який планомірний розвиток мови бути не може. В умовах приватної власності стихія сил, які не контролюються, породжується самим об'єктивним ходом речей. І тільки з встановленням у ході соціалістичної революції суспільної власності, економічної рівності всіх членів суспільства, з ліквідацією антагонізму, — а все це можливо лише при певному рівні продуктивних сил, — з'являється можливість планомірного регулювання суспільного виробництва й розподілу. А оскільки періодичне приведення у відповідність виробничих відносин з рівнем продуктивних сил буде здійснюватись своєчасно, то й розв'язання цих суперечностей буде проходити без вибухів.

Отже, весь дальший розвиток суспільства здійснюється без вибухів. Вибухів не буде завдяки соціально-економічним умовам, які закладені у суспільній власності. До того ж, дуже високий рівень продуктивності праці дозволить задовольняти всі матеріальні потреби усіх членів суспільства. І коли раніше, в експлуаторському суспільстві, панівні класи, будучи заінтересованими в збереженні існуючої форми власності, прагнули затримати своєчасну зміну виробничих відносин відповідно до нового рівня продуктивних сил, для чого створювали перешкоду з допомогою політичної влади і доводили суперечності до перезрівання конфлікту і необхідності усувати таку перешкоду, — то у суспільстві, де немає економічної нерівності, не може бути і таких груп, одна з яких привласнювала б працю другої, немає матеріально заінтересованих членів або груп суспільства у гальмуванні нормального ходу подій. А коли так, то не буде і тих перепон, які б перешкоджали періо

дичному, своєчасному, нормальному розв'язанню суперечностей між виробничими відносинами, які матимуть тенденцію до відставання, і продуктивними силами, що висунуться вперед. Певна невідповідність, що позначатиметься між виробничими відносинами і продуктивними силами, буде розв'язуватись своєчасно, а значить, спокійно, без вибухів.

Таким чином, соціальний розвиток перестає супроводжуватись політичними революціями, як це й передбачали І. Маркс і Ф. Енгельс, оскільки більш не існує перешкод політичного характеру, а відтак нема й потреби в усуванні їх з допомогою вибухів. А якщо нічого руйнувати, знищувати, то, природно, і вибухів не може бути. Більше того, висока свідомість вільних людей комуністичного суспільства, які пізнали необхідні об'єктивні закони розвитку, дозволить членам суспільства не тільки не перешкоджати, але навіть допомагати своєчасному нормальному розв'язанню суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами. Так і буде розвиватися суспільство далі — спокійно, рівномірно, неперервно - перервно, поступально, нормально, без вибухів.

У цьому розумінні, як говорив Ф. Енгельс, з такого моменту розпочинається справжня, дійсна історія, тоді як все до соціалізму було передісторією людства, історично необхідним етапом переходу людини від тваринного стану до справжнього людського життя. «Адже не можна заперечувати того факту, — писав Енгельс, — що людина, яка була спочатку звірем, потребувала для свого розвитку варварських, майже звірячих засобів, щоб вирватися з варварського стану»¹.

Отже, рабство, як таке, що приносить більш високий рівень виробництва і, таким чином, вириває людину з напівтваринного стану, як і весь період експлуаторського суспільства, для свого часу було великим кроком вперед. Передісторія людства — це цілий історичний період, який завдяки низькому рівню продуктивності праці був необхідним періодом відносин панування і підлеглості. Людство в процесі виходу з напівтваринного стану до справжнього людського життя повинне було пройти такий багатівіковий період експлуатації, пригноблення, нерівності, період необхідних, історично обумовлених, але в

---

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, К-, 1949, стор. 162.

певному розумінні ненормальних¹, перекручених, антагоністичних відносин між людьми.

Згідно з цим і переходи від одного якісного стану суспільства до другого, і форми розв'язання таких суперечностей, як і завжди при антагонізмі, в певному розумінні були ненормальними, несвоєчасними, хоча і єдино можливими й звичайними для свого часу, з перешкодами, з вимушеними зламваннями таких перешкод, з кровопролиттям, знищенням і т. ін., тобто так само, як у природі відбуваються розв'язання диких сил, що зіткнулися, диким, за виразом Маркса, грубим способом.

І коли це є природним станом для тварин, нормальне існування яких дано в тих одночасних з ними умовах, в яких вони живуть і до яких вони пристосовуються, то для людини «її нормальним станом є той, що відповідає її свідомості і повинен бути створений нею самою»².

Однак, ще довгий час, у період низького рівня продуктивності праці, виробнича діяльність людей, спрямована на задоволення їх життєвих потреб, була підпорядкована сліпій грі неконтрольованих стихійних сил, завдяки чому бажана мета здійснювалась лише як виняток, тоді як набагато частіше здійснювались прямо протилежні їй результати. «Лише свідома організація суспільного виробництва з планомірним виробництвом і планомірним розподілом, — писав Енгельс, — може підняти людей над іншими тваринами в суспільному відношенні так само як їх у специфічно-біологічному відношенні підняло виробництво взагалі. Історичний розвиток робить таку організацію з кожним днем все більш необхідною і з кожним днем все більш можливою. Від неї почне своє літочислення нова історична епоха»³.

Реальною така можливість стає аж на рівні розвитку продуктивних сил капіталістичного суспільства. Останні, розвиваючись в надрах буржуазного суспільства, суспільства найвищого ступеня розвитку антагоні

---

¹ Вираз «ненормальні відносини»—фігуральний і аж ніяк не заперечує історичної необхідності такого явища. Для свого часу в своєму відношенні вони немінучі, нормальні, як і, наприклад, війни для капіталістичної формації або, навіть, людоїдство на перших кроках появи людини.

² Ф. Енгельс, Діалектика природи, стор. 139.

³ Там же, стор. 16.

стичних відносин, створюють в кінцевому рахунку матеріальні умови для знищення всякого антагонізму взагалі в соціалістичній революції. Тому саме «цією суспільною формацією завершується передісторія людського суспільства»¹. Із здійсненням соціалістичної революції починається нова, справжня історія людства, здійснюється і розвивається вперед принципово нова, небачена досі суспільна організація.

З усього наведеного видно, що в суспільстві, як і в усій природі, власне антагонізм веде до знищення, придушення, пригноблення, до загибелі однієї або обох сторін, які зіткнулися. Оскільки ж це знищення, зламування було знищенням, усуненням, зриванням застарілих, скам'янілих форм, застарілих класів, що були перешкодою розвиткові суспільства на тому або іншому етапі розвитку, — остільки це зламування, знищення сприяло революційній перебудові суспільства.

Саме такий висновок напрошується з початкових рядків першого розділу Комуністичного Маніфесту, а саме з слів: «гнобителі і гноблені перебували у вічному антагонізмі один до одного, вели невпинну то приховану, то явну боротьбу, яка завжди кінчалась революційною перебудовою всього суспільства або *загальною загибеллю класів, що вели між собою боротьбу*»².

Таким чином, антагонізм сам по собі, як вираз зовнішніх суперечностей у звичайних, нормальних для нього умовах, безумовно, не дає розвитку, а веде, як *правило, до загибелі*, знищення, в тому числі в суспільстві (див. К. Маркс, Ф. Енгельс, Маніфест Комуністичної партії), до зривання, винищення, пожирання (див. Ф. Енгельс, Походження сім'ї, приватної власності і держави).

В перекручених же, незвичайних умовах, (а в суспільстві — це умови придушення, пригноблення, яке й становить необхідну «життєву умову», що забезпечує розвиток «кожного суспільства, заснованого на антагонізмі класів» і де органом такого зовнішнього придушення виступає держпарат, див. К. Маркс, Злиденність філософії), антагоністичні зовнішні протилежності самі одержують перекручений вираз — вони немовби виступають

---

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, *Вибрані твори*, т. I, стор. 301.

² Там же, стор. 9. (Підкреслення наше — В. Б.).

в перекрученому вигляді ¹ і дають, таким чином, зворотний своєму призначенню ефект, тобто стають *рушійними*. Відбувається діалектичне перетворення у вигляді деякого заперечення заперечення (мінус на мінус дає плюс).

Завдяки цьому на протязі всього періоду передісторії людського суспільства, періоду відносин панування і підлеглості, відносин у певному розумінні перекручених, антагонізм класів, — поряд із знищенням протилежностей, що стикалися, знищенням, яке приводить до загибелі того або іншого з класів, що борються, — був у той же час і рушійною силою розвитку вперед. І оскільки загибель застарілих класів, які стали перпоною в цій боротьбі, усувала цим самим перешкоду, — забезпечувалось розв'язання внутрішніх рушійних суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами, виразом чого якраз і були класи.

Із сказаного тут з приводу антагонізму в суспільстві напрошуються деякі висновки і перш за все той, що антагонізм між людьми зовсім не є невід'ємною властивістю самої людини або явищем, властивим людям взагалі, а є продуктом певних у певному розумінні «ненормальних» суспільних умов життя людей, неминучих на певному етапі розвитку суспільства, умов, які розділяють людей на імущих і неімущих і стикають їх у найжорстокішій боротьбі². В кінцевому рахунку все це було обумовлено низьким рівнем виробництва, який все одно неспроможний був задовольнити матеріальні потреби всіх членів суспільства, але який на перших кроках не міг бути іншим.

З цього ж витікає й такий висновок: оскільки справа в слабості виробництва, то з досягненням людством високого рівня виробництва відпадає і антагонізм, звичайно, не без соціалістичної революції. А коли так, то антагонізм зовсім не є обов'язковим супутником людського суспільства взагалі, без якого люди ніколи не могли б жити, а являє собою явище тимчасове, минуще, хоча і неминуче на початку розвитку людства, супроводжуюче

---

¹ Тобто виходить немовби перекручення перекручення.

² У цьому розумінні вірніше буде говорити про антагонізм не просто між людьми, а між членами суспільства (між представниками груп людей, розділених на класи), які перебувають у певних конкретних виробничих відносинах, і кожний з яких є сукупність суспільних відносин, їх продукт, їх концентрований вираз.

суспільство лише незначний, з точки зору історії, відрізок суспільного розвитку.

У цьому розумінні можна сказати, що антагонізм як необхідність виступає у відношенні до конкретного суспільства (яке перебуває на певному, взагалі низькому рівні розвитку продуктивних сил), і в той же час як випадковість — у відношенні до суспільства взагалі. І через тисячі років існування форми співробітництва та взаємодопомоги наші нащадки, оглядаючись на цей відрізок розвитку суспільства, будуть дивитися на нього, як на епізод в історії людей, надзвичайно малий період передісторії людського суспільства, хоча й неминучий при переході людства від напівдикого стану до дійсно людського.

Таким чином, виходить, що антагонізм в кінцевому рахунку не типово для суспільства явище, і є, за словами Ф. Енгельса, природним станом тваринного світу і т. ін. І тільки буржуазні ідеологи в своєму прагненні увіковічити існуючі капіталістичні форми відносин панування і підлеглості без кінця твердять, що існуюча нерівність і антагоністичні відносини, експлуатація, війни і т. ін. — все це нібито властиве самій природі людського суспільства взагалі і є споконвічним в минулому і нескінченним у майбутньому.

Марксизм, визнаючи історичну необхідність виникнення експлуаторських відносин і вважаючи навіть рабство для свого часу кроком вперед по шляху прогресивного розвитку суспільства, твердить про минучий характер таких антагоністичних відносин і вказує на об'єктивні причини, за якими такі відносини зжили себе і вимагають практичного знищення, а також на реальні засоби революційно-практичного перетворення суспільства.

Отже, антагонізм у суспільстві, як і в природі, будучи виразом зовнішніх суперечностей, як правило, сам по собі прямо, безпосередньо не є рушійним, а навпаки, веде до руйнування, знищення, вибуху. Рушійним антагонізм стає в суспільстві завдяки специфічним умовам.

До того ж, коли в ході породженого антагонізмом знищення ліквідується щось таке, що було перешкодою, що заважало прогресивному розвитку, то цим антагонізм і його кінцевий продукт — вибух об'єктивно відіграють позитивну, рушійну роль.

Нарешті, оскільки у відношеннях між класами про-

являються одночасно і антагоністичні зіткнення взаємовиключаючих протилежностей і в той же час внутрішні суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами, — результатом такого переплетіння суперечностей, тобто свого роду суперечностей протиріч, є не тільки руйнування, а й створення, розвиток.

Таким чином, антагонізм і його продукт — вибух діють у принципі однаково як у природі, так і в суспільстві. Виходячи з цього, можна приступити до аналізу власне вибуху, визначення його місця і ролі в русі, а також діалектики взаємовідношення з стрибком.

40

РОЗДІЛ I

РОЛЬ ВИБУХУ В РУСІ. ВЗАЄМВІДНОШЕННЯ ВИБУХУ І СТРИБКА, РЕВОЛЮЦІЇ. ВІДНОСНІСТЬ ВИБУХУ. ПРО ЩЕ ОДНУ РОЛЬ ВИБУХУ

Як відомо, в світі, крім матерії, що рухається, в кінцевому підсумку нічого нема. Абсолютний же, вічний, нескінченний матеріальний рух здійснюється через конкретні, окремі, конечні форми. При цьому, кожна така конечна форма, річ, якість виступає лише як окремий вираз матеріального руху, як тимчасове відносне існування, ступінь, ланка в нескінченному ланцюзі перетворювань однієї і тієї ж матерії, що рухається і існує в нескінченному ряді цих перетворюваних одне в одне форм.

Звідси і «конечна» причина усіх форм, речей, якостей закладена в самому (такому суперечливому) способі існування рухомої матерії, у самій взаємодії, взаємоперетворюванні форм руху, які самі ж обумовлюють ці перетворювання і визначають цією обумовленістю конкретні форми свого виявлення.

Кожна окрема річ, якість, форма обумовлена в своєму з'явленні, як і в своєму існуванні (як саме така) на певному відрізку часу в певному просторі нескінченного світу, цілим рядом інших таких же тимчасових і відносно окремих взаємопроникаючих (і теж, в свою чергу, обумовлених) форм, що складають таку сукупність руху, яка й забезпечує певний напрямок даному рухові. При цьому мається на увазі не стільки сукупність форм руху, що виступають зовнішньою умовою у відношенні до кожної даної окремої форми (хоча і така відіграє важливу роль), скільки внутрішня сукупність, а точніше, взає

модія, синтез взаємодії внутрішніх і зовнішніх умов.

Справа в тому, що кожна окрема форма не абсолютно окрема, а являє собою, в свою чергу, певну сукупність форм руху, які визначають свою взаємодією внутрішню сутність даної форми. Цей внутрішній сукупний рух виражає внутрішню суперечливість даної, відносно окремої форми, забезпечує її саморух, обумовлює тимчасове існування цієї форми, як саме такої, і веде до зміни такої тимчасової єдності, внутрішньої відносної рівноваги і, нарешті, до перетворення в іншу форму (руху), в іншу якість. Моментом такого перетворення і є момент розв'язання внутрішніх суперечностей, які, дозрівши, своїм розв'язанням, переводять дане окреме явище в якісно нову форму існування. І якщо на шляху цього своєчасного нормального розв'язання не з'являються ніякі зовнішні перешкоди, з боку зовнішньої сукупності, то перехід в нову якість відбувається своєчасно і досить спокійно.

Але буває й так, що внутрішні суперечності дозріли і готові розв'язатися, а зовнішні фактори не забезпечують умов нормального і своєчасного розв'язання і перешкоджають цьому. В такому разі виникають нові суперечності, які у відношенні до вищевказаних внутрішніх виступають як зовнішні. Ці зовнішні суперечності можуть перетворюватись в антагонізм. Зовнішні перешкоди виступають немовби у вигляді оболонки, яка перешкоджає розв'язанню внутрішніх суперечностей. Так назріває вибух, готовий розірвати, кожної хвилини рознести перешкоджаючу оболонку, що кінець кінцем і відбувається.

У такому випадку розв'язання зовнішніх суперечностей виступає попередньою умовою для розв'язання суперечностей внутрішніх.

Наочно все це можна уявити на прикладі звичайного згоряння пороху. Якщо порох просто підпалити на відкритому місці, він швидко згоряє. При цьому вільно розв'язуються в процесі горіння його внутрішні суперечності хімічного порядку. Цей же порох, вміщений у металеву оболонку, дає руйнівний вибух. Причому ясно, що, прагнучи шляхом згоряння розв'язати свої внутрішні суперечності (у хімічній реакції), процес зустрічає не сприятливі зовнішні умови у вигляді металевої оболонки. Створюється суперечність зовнішня, тобто вже між оболонкою і внутрішніми суперечностями, що розв'язуються.

Для того, щоб розв'язувалися внутрішні суперечності, треба, щоб спершу розв'язалися зовнішні і цим дали простір першим. Так воно і буває звичайно. Розв'язання зовнішніх суперечностей в даному разі здійснюється вибухом, зламванням, усуванням перешкоди на зразок знищення металевої оболонки.

Подібна картина спостерігається і в природі, і в суспільстві.

Як уже говорилось раніше, продуктивні сили і виробничі відносини, готові до розв'язання своїх суперечностей, могли б розв'язатися нормально, своєчасно, без вибуху, якби не було перешкод. Але в експлуататорському суспільстві такого бути не може, через те що тут існує приватна власність, а тому своєчасне розв'язання вказаних суперечностей зустрічає перешкоду з боку пануючої політичної влади. Цим економіка в цілому вступає в зовнішні суперечності з існуючою політичною владою; суперечності швидко перенапружуються, переростають в антагонізм. Так, з епохи імперіалізму і пролетарських революцій економіка цілком готова перейти в соціалістичні відносини. Імперіалізм сам безпосередньо підготовляє її до цього; дозріла ера соціалістичної революції, але пануюча політична влада всіма силами перешкоджає цьому.

Таким чином, і тут, перш ніж розв'язувати внутрішні суперечності між продуктивними силами і виробничими відносинами, треба забезпечити їм простір, розв'язавши насамперед зовнішні суперечності між економікою в цілому і політичною владою, що стала перешкодою. Тому соціалістична революція і починається з політичної революції, з захоплення політичної влади. Рано чи пізно застаріла політична влада зламається, руйнується, і вже з цього моменту негайно розпочинається соціальна революція. Саме так було і в нашій Великій Жовтневій соціалістичній революції.

Усунувши з дороги, знищивши вибухом у ході політичної революції основну перешкоду нормальному розв'язанню суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами та встановивши диктатуру пролетаріату, яка є найкращою умовою для розв'язання суперечностей у соціальній революції на користь соціалізму, вибух звільняє простір для успішного розв'язання суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами.

З цього починається період якісного революційного перетворення капіталістичної економіки в соціалістичну, період, який тривав у нас від 1917 р. до 1936 р.

Таким чином, слідом за політичною революцією і разом з нею йде революція соціальна, в ході якої вже здійснюється розв'язання внутрішніх суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами, які виявляються в боротьбі економічних укладів.

Ф. Енгельс у роботі «Анти-Дюрінг» наочно показує, як політична влада, поступово відчужуючи себе, стала дещо самостійною, тобто в деякому розумінні зовнішньою у відношенні до суспільства. При цьому вона або діє, не суперечачи економічному розвитку, чим прискорює цей розвиток, або ж перешкоджає йому (економічному розвитку), виступає перепорою і тоді гине, ламається, руйнується під впливом економічного тиску. (Цю ломку здійснюють насильственным шляхом, звичайно, безпосередні виробники). «Там же,— говорить Енгельс,— де внутрішня державна влада якої-небудь країни, — якщо залишити осторонь випадки завоювань,—вступала в антагонізм з її економічним розвитком, як це досі на певному ступені розвитку траплялось майже з усякою політичною владою, — там боротьба кожного разу закінчувалася поваленням політичної влади»¹.

Іншими словами, там, де політична влада ставала перешкодою, перепорою розвитку, там рано чи пізно наступав момент її повалення, тобто ламання, руйнування і цим усунення перешкоди з шляху поступального розвитку.

Таким чином, вибух виступає як результат антагонізму, як спосіб усунення перешкоди, перепони. Але буває й так, що дозрілі і Perezрілі суперечності не можуть усунути перешкоди на шляху до свого розв'язання.

Але й в такому разі вибух все-таки настає. Здійснюється ж при цьому зламування не оболонки, яка перешкоджає розвитку, а немовби внутрішній вибух, руйнування, деградація свого роду, самознищення внутрішніх сил, що від перенапруги нібито кришаться, тобто настає, так би мовити, криза. Цей вибух уже не є таким, що своєю руйнівною дією відкриває шлях вперед, забезпечує простір дії творіння, а є таким, що дає тільки застій, реакцію, продукти загнивання.

---

1 Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, К., 1949, стор. 164.

Подібною ломкою є знищення продуктивних сил в економічній кризі. В тому випадку, коли продуктивні сили і виробничі відносини не можуть своєчасно розв'язати свої дозрілі суперечності із-за перешкоди з боку політичної надбудови, відбувається зламування самих продуктивних сил. Такі ломки, кризи в капіталістичних країнах починаючи з 1825 р. через кожні 7—10 років повторюються до того часу, поки іне буде розбита політична оболонка і не почнеться соціалістична революція.

Аналогічне відбувається в історичному процесі розвитку науки. Як відомо, фактичний матеріал, що дається суспільною практикою, потребує створення відповідних наукових понять та уявлень, які відповідали б новим фактичним даним. Якщо це робиться своєчасно, то суперечності, що виникають між новими фактами і обмеженістю старих уявлень, розв'язуються нормально. Якщо ж на шляху своєчасного розв'язання суперечностей і відповідно своєчасного створення нових понять, що відповідали б новим фактам, стоїть перешкода, перепона,—в такому разі або остання повинна бути знищена, усунена шляхом вибуху, або, якщо це не трапиться, то має здійснитися ломка самих перезрілих суперечностей.

Перешкодою нормальному розв'язанню суперечностей в історичному процесі розвитку науки в кінці ХІХ—на початку ХХ ст., наприклад, був метафізичний спосіб мислення. Ф. Енгельс неодноразово застерігав вчених від такої небезпеки, рекомендуючи для її запобігання озброїтися діалектикою як методом пізнання, виробити діалектичний спосіб мислення, тобто усунути метафізичний спосіб мислення, який стає головною перешкодою розвитку природознавства. Інакше, попереджував Енгельс, природознавству загрожує криза, яка дасть масу продуктів розкладу і загнивання, а природознавці, часто навіть матеріалісти, можуть, стати жертвою найреакційніших шкіл ідеалізму.

На жаль, застереження Енгельса залишилось без уваги. Катастрофа ж не застала себе довго чекати. Уже в 1908 р. В. І. Ленін у своїй праці «Матеріалізм та емпіріокритицизм» показав, яка криза, зокрема в фізиці, настала в той час. Відкриття радію, електрону та інші науково-природничі факти вступили в таку суперечність з існуючими поняттями, що потрібне було негайне розв'язання цих суперечностей шляхом заміни застарілих по-

нять, що базувалися на метафізичному «або-або», новими діалектичними поняттями, тобто потрібно було привести уявлення й поняття у відповідність з новими науково-природничими фактами.

Перешкодою на шляху цього розв'язання був метафізичний спосіб мислення, рамки якого були тісні для такої роботи. Він став перешкодою, гальмом. Тимчасом факти продовжували з неймовірною швидкістю нагромаджуватися. Метафізичний спосіб мислення, нездатний освоїти, осмислити, витлумачити останні, вступив з ними в антагонізм. Назрівав вибух, який повинен був зруйнувати або метафізику, або другу сторону цього антагонізму. Однак метафізику своєчасно не усунули. На зміну шаленій ломці понять, що почалася, відповідні нові поняття не створювалися, а коли й створювались, то часто перекручені, такі, що не відповідали об'єктивному стану речей. Це пояснювалося відсутністю у природознавців теоретичного діалектичного способу мислення, без якого нові поняття не могли бути створені на даному етапі розвитку природознавства, коли науки вступили в теоретичну галузь. Настала криза. Крім продуктів загнивання й розкладу типу позитивізм, емпіріомонізм, емпіріокритицизм і тому подібних «ізмів», що почали з'являтися, в лавах вчених-природознавців почався розбрід і хитання думки. Вчені нерідко почали брати під сумнів об'єктивну цінність своїх теорій, відповідність своїх уявлень об'єктивному стану речей, почали заперечувати об'єктивну реальність змісту наукових понять.

Вихід з кризи, як вчив В. І. Ленін, міг бути лише один — свідомо усунути метафізичний спосіб мислення, антидіалектику і взяти на озброєння діалектичний спосіб мислення. Цим самим усувається зовнішня перешкода і забезпечується простір нормальному розв'язанню внутрішніх суперечностей між фактичними даними і поняттями¹.

Те ж саме відбувається і в органічному світі. У організмі, що вступає в суперечність з середовищем, яке змінилося, розв'язання цієї суперечності здійснюється нормально, якщо організм достатньо пластичний, щоб себе перебудувати і, пристосувавши себе цим до нового сере-

---

¹ Цілоком зрозуміло, що сказаним не вичерпується суть кризи в фізиці. В наведеному міркуванні висвітлюється лише та сторона, яка стосується досліджуваної проблеми вибуху.

довища, таким чином розв'язати дану суперечність з середовищем. Але так може бути при умові його пластичності. Якщо ж організм дуже стабільний і надто консервативна спадковість виступає перешкодою на шляху нормального розв'язання суперечностей між організмом і середовищем, то в такому разі організм або переборює, розхитує цю перешкоду і пристосовується, або, так і не подолавши її, гине сам, руйнує себе як організм. Коли в такий тупик потрапляє вид, то гине вид, тобто відбувається самознищення, деградація, вибух, ломка, що не дає нічого більш складного, а дає лише продукти розкладу.

Ось як про це говориться у Ф. Енгельса: «Нові кліматичні ґрунтові та інші умови викликають зміну». І далі: «Тут індивіди, пристосовуючись, виживають і завдяки все зростаючому пристосуванню перетворюються далі в новий вид, тимчасом як інші, більш стабільні індивіди гинуть і кінець кінцем вимирають»¹.

Із сказаного тут витікає висновок, до якого в свій час прийшов І. В. Мічурін, а саме: висновок про необхідність розхитувати, порушувати, руйнувати спадковість перш за все з тим, щоб дати простір новоутворенню.

В галузі вищої нервової діяльності відбувається також те саме. Збудження й гальмування, перебуваючи у нормальному взаємовідношенні (у взаємопроникненні і взаємонерозривності), в нормальному функціонуванні (за Т. П. Павловим—у рівновазі), є протилежностями, які утворюють внутрішні суперечності, що реалізують психічну діяльність. Подразники зовні викликають збудження, створюючи цим суперечність, і зразу ж розв'язують її шляхом зняття в гальмуванні. Так нормально і здійснюється процес відображення.

Але в тому випадку, коли зовні діятиме дуже сильний подразник (нещастя, зворушення, переляк, несподіванка і т. ін.), тобто щось вище можливості сприйняття психікою, і психічна діяльність не може подолати, «освоїти» такий зовнішній подразник, то він виступає як антагоністичний у відношенні до психічної діяльності. Цим самим він стає перешкодою нормальному функціонуванню цієї суперечливої пари (збудження — гальмування), тобто заважає їх нормальній взаємодії і розв'язанню. На-

---

¹ Ф. Енгельс, Діалектика природи, стор. 226.

ступає порушення психічної діяльності. Для відновлення нормальної функції необхідно усунути джерело сильного подразнення, дратування, і тоді знову відкривається можливість для нормальної взаємодії збудження і гальмування. Фактично це відбувається, коли сильна нервова система перемагає в єдиноборстві із зовнішнім потрясінням, переборює його і, усунувши з шляху, відновлює нормальне функціонування суперечливої, але нерозривної лари. Усунути джерело «дратування» можна різними способами: прибрати, винести предмет, який викликає підвищене збудження, щоб він не попадався на очі, змінити навколишню обстановку і т. ін.

Коли ж неможливо прибрати, зламати джерело такого типу зовнішнього подразнення, з яким нервова функція вступає в антагонізм, або якщо нервова система не настільки сильна, щоб подолати (пережити), ліквідувати цю перепону на своєму шляху, в такому разі антагонізм посилюється, внутрішні суперечності нервової діяльності (збудження — гальмування) перенапружуються, і при цьому ламається, порушується, руйнується вже сама психічна функція. Вона виходить з нормального стану, настає депресія, деградація (внутрішній вибух). І подібно до того, як для нормального розв'язання внутрішніх суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами, для нормального їх функціонування, нормальної взаємодії треба в першу чергу усунути джерело зовнішнього антагонізму, перепону, перешкоду (що й робиться в політичній революції), — так і тут треба усунути зовнішню перешкоду. Роблять це різними способами.

Характерно, що І. П. Павлов для лікування депресії, пасивності рекомендує бром, який аж ніяк не посилює процес збудження, що привело б тільки до перенапруження нервової діяльності і ще більше заставило б її руйнуватись аж до ураження нервових клітин. Навпаки, бром усуває перешкоду зовні, а з цим і антагонізм, оскільки бром ще більше посилює гальмування, тобто посилює настільки, що робить нервову систему слабо сприймаючою всякі зовнішні подразники взагалі, чим ізолює її від зовнішнього подразнення, створює немовби огорожу від його впливу, ліквідуючи таким чином джерело антагонізму, перепону для нервової функції, яка, не відчуваючи, не сприймаючи сильного подразника зовні (та

ще при деякому фізіологічному підкріпленні нервової системи), поступово відновлює нормальні функції, взаємодію між сторонами пари — збудженням і гальмуванням.

Таку ж саму роль відіграє гіпноз і сонна терапія, які усуненням, відведенням зовнішньої перешкоди відновлюють нормальну взаємодію функцій збудження і гальмування.

Будь-яке подразнення викликає збудження, але останнє завжди реалізується в нерозривній єдності з гальмуванням, тобто, спалахнувши, збудження не закріплюється односторонньо, а відразу ж немовби гаситься взаємопроникаючим гальмуванням, знімається, урівноважується ним. Коли ж подразнення виходить за межі можливостей цього нервового типу, психіка якого недостатньо сильна, щоб подолати сильне зовнішнє подразнення, коли своєчасно не усунути, не зруйнувати джерело такого подразнення, то руйнується сама психіка.

І цікаво те, що І. П. Павлов, природознавець, що не претендував на філософське узагальнення і тим більш на використання філософської термінології, називає цей процес ломки, деградації, руйнування психічної функції нервової системи не інакше як вибухом. І, звичайно, не за швидкість протікання цього процесу, і не в розумінні революційного переходу від однієї якості до іншої, більш високоорганізованої, а в розумінні ломки як продукту зовнішніх антагоністичних суперечностей, що не породжують нічого нового. Результатом же вибуху завжди є знищення однієї з протилежностей, що стикаються.

Відомо, наприклад, в мікробіології таке явище, коли стафілококи, що вирощуються в колбі та нормально розвиваються, зустрічаючи на шляху свого розвитку таку перешкоду, яку вони не можуть усунути, починають виділяти отруйну речовину (антивірус), що знищує самих же бактерій¹. Тобто те ж саме явище деградації, самознищення, руйнування внаслідок антагонізму із зовнішньою перешкодою, яку не можна усунути.

Отже, з усього наведеного ясно, по-перше, що при зіткненні антагоністичних зовнішніх суперечностей, в крайньому разі одна з двох протилежностей (або обидві у

---

¹ Див. досліді А. Безредка в роботі «Местный иммунитет», Paris Masson et Cie, 1925, 1937 гг. Посилання зроблене за И. А. Ваксманом «Антагонизм микробов и антибиотические вещества», Госиздат иностр. лит., М., 1947, стор. 234.

деяких випадках) руйнується, ламається, гине. По-друге, завданням вибуху було завжди усунення перешкоди, коли такої перешкоди нормальному розв'язанню суперечностей немає, то вибуху не буває. Звичайно, після вибуху виникають нові якості, але вони являють собою продукти розпаду, дисоціації.

Після вибуху бомби - продукти розкладу, після загибелі організму— теж. Ф. Енгельс підкреслює, що ніколи загиблий білок не може стати джерелом життя, він тільки розкладається.

Після зламу буржуазної державної машини залишються уламки (про це В. І. Ленін пише в роботах «Чергові завдання Радянської влади» та «Завдання спіле молоді»), які потім треба розчищати та вирощувати ніростки нового, що вибиваються з-під них.

Часто вказують на економічні кризи у капіталістичному суспільстві як на вибух. І це дійсно є вибух. Але треба спитати при цьому тих, хто вважає, що вибух — стрибок, а де ж у кризах створювання? Там тільки ломка, нещадна ломка продуктивних сил, нічого прогресивного, нового, більш високорозвинутого. Сам вибух нічого не створює, крім продуктів розкладу, тоді стрибок, як процес переходу однієї якості в іншу включає в себе і момент створення нового.

Так само імперіалістична війна як зіткнення між окремими імперіалістичними групами, що у відношенні одна до одної виступають як антагоністи в боротьбі за ринки збуту, є не що інше, як вибух внаслідок зовнішніх суперечностей, які не ведуть до розвитку. Наслідком такого вибуху є усунення з шляху одного з супротивників або ослаблення обох¹. (Хоч би й тимчасове, доки той в силу нерівномірного характеру розвитку капіталізму в епоху імперіалізму не підійметься і знову не вступить у зіткнення і т. ін.). У цьому прикладі вибух знов-таки виступає, як розруха, кровопролиття, знищення. Ніяке створення війна в собі безпосередньо не несе. Така антагоністична боротьба в капіталістичному світі і є взаємопожирання, взаємоудушення з періодичним успіхом і тимчасовим переваженням тієї чи іншої сторони.

---

¹ До речі, таке взаємоослаблення капіталістичних супротивників часто створює сприятливі умови для прориву тієї чи іншої ланки ланцюга імперіалістичних держав і взяття пролетаріатом влади у цих країнах.

Такі суперечності між капіталістами, як наприклад, конкуренція, теж зовнішні і являють собою зовнішні зіткнення між імперіалістичними хижаками. Вони ніякого створення не дають, а тільки знищення, взаємопожирання, продукти розкладу. Ці суперечності буквально роздирають табір капіталізму.

У «Маніфесті Комуністичної партії» К. Маркс і Ф. Енгельс показують, як на перших кроках розвитку організації пролетаріату в клас і тим самим у політичну партію така організація «щохвилини знову руйнується конкуренцією між самими робітниками. Але вона виникає знов і знов..»¹. З цього видно, що конкуренція, яка мала місце між робітниками і була зіткненням зовнішнього порядку, веде тільки до руйнування того, що вже було досягнуто у створенні робітничої організації, і змушує починати все спочатку.

Таким чином, існують внутрішні умови, які обумовлюють даний предмет таким, яким він є, і які виражають внутрішні суперечності. Розв'язання цих суперечностей дає через перерив поступовості стрибок, якісно нове. Але є й зовнішні умови, які лише створюють сприятливі або несприятливі передумови існування внутрішніх. Вони виражають зовнішні суперечності. І коли ці зовнішні відповідають тим внутрішнім, тобто не заважають, а сприяють їх розв'язанню, то розв'язання внутрішніх суперечностей протікає своєчасно, без перешкод, і перехід в іншу якість протікає мирно. Коли ж зовнішні умови не відповідають, а виступають перешкодою на шляху внутрішніх, то відбувається вибух, який усуває або перешкоду, або одну з сторін.

Цей варіант, коли вибух усуває перешкоду і слідом за цим відбувається розв'язання внутрішньої суперечності, що одержала простір, і є стрибком з вибухом (коли ж такої перешкоди немає, то стрибок реалізується без вибуху).

* * *

Отже, ми бачимо, що вибух тільки ламає і сам по собі нічого нового не створює. Він може лише давати простір розв'язанню суперечностей, усуваючи перешкоду на

---

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, *Вибрані твори*, т. I, стор. 17.

шляху їх розв'язання, або відкриває шлях дальшому розвитку. Коли ж вважають, що вибух—це стрибок, то цим або підносять вибух, ломку до рівня стрибка, приписують йому і створювальну роль, що суперечить фактам, або збіднюють стрибок (революцію), зводячи його до значення лише руйнівної сили.

Дійсна робота революції не тільки і не стільки в руйнуванні і навіть не в розчистці від уламків, вчить нас В. І. Ленін в «Чергових завданнях Радянської влади», скільки у створенні, побудові, а це довга і копітка робота.

Революція, або стрибок, що є моментом якісного перетворення, включає в себе не тільки руйнування старого, але й створення нового.

Звертаючись до молоді на початку революційного перехідного періоду, В. І. Ленін вказував, що перша половина роботи в багатьох відношеннях зроблена — старе зруйноване, як його і слід було зруйнувати, воно являє собою купу руїн, як і слід його перетворити в купу руїн. Розчищений ґрунт, і на цьому ґрунті молоде комуністичне покоління повинно будувати комуністичне суспільство - В. І. Ленін прямо називав руйнівний період революції «першою половиною роботи». «Бувають історичні моменти, — пише В. І. Ленін, — коли для успіху революції важливіше за все нагромадити якнайбільше уламків, тобто висадити в повітря якнайбільше старих установ; бувають моменти, коли висаджено досить..., коли дбайливий догляд зародків нового, що ростуть з-під уламків на погано ще очищеному від щебеню ґрунті, важливіший за все»¹.

Далі В. І. Ленін вчить, що дуже важливо бачити, коли необхідно руйнувати, а коли вже зруйновано достатньо і треба створювати, будувати нове. Причому у цьому ж творі він підкреслює, що ломка, руйнування відбуваються, звичайно, швидко, тому що ця робота більш легка, а створення, будівництво—значно повільніше. В. І. Ленін неодноразово говорив, що скинути царя вдалося за кілька днів, буржуазію за кілька місяців, а от побудувати нове суспільство за такий короткий період неможливо. Не дивно тому, за словами Володимира Ілліча, що покоління, якому п'ятдесят років і яке зруйнувало старий лад, в кращому випадку лише встигне розчистити від

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 238.

уламків ґрунт, а будувати нове суспільство десятки років доведеться новому поколінню.

Уламки старого ладу, про які говорив В. І. Ленін, і є результатом дії вибуху, який провів необхідну руйнівну роботу. Але сам вибух ще не створив нового соціалістичного ладу. Це завдання неможливо розв'язати одним ударом, відразу; тут потрібна вперта, терпелива, поступова творча робота. Інакше, для чого б тоді було революційному перехідному періоду бути таким тривалим (близько двадцяти років)? В. Т. Ленін нещадно критикує тих, для кого перехід від капіталізму до соціалізму—це якийсь «перескок» від царства необхідності у царство свободи, і нагадує, що стрибки, як перелом у вигляді переворотів всесвітньої історії, «стрибки такого роду охоплюють періоди років по 10, а то і більше»¹. Ясно, що більша частина періоду такого стрибка припадає на творчий процес, бо будівна функція так швидко не реалізується, як руйнівна. Зводити ж стрибок тільки до вибуху і приписувати останньому і руйнівну і будівну функції— абсолютна невірно. А так і виходить у тих, хто вважає, що вибух — це одна з форм прояву стрибка як моменту переходу однієї якості в іншу, що вибух одним ударом сам і руйнує старе і створює нове. Деякий час було мало не манерою хорошого тону, говорячи про стрибки, зайвий раз полаяти тих, хто ототожнює стрибок з вибухом і зводить будь-який стрибок до вибуху. Але таких, хто б вважав кожний стрибок вибухом, вже давно немає, і в ньому відношенні нічого ломитися у відчинені двері.

Зате деякі борці проти ототожнення не помічають, що вони самі ототожнюють, тільки вже вибух з стрибком. Ось про цю помилку і потрібно говорити.

Ототожнення здійснюється уже тим що вибух вважають однією з форм прояву стрибка. В дійсності ж стрибок як момент перетворення однієї якості в іншу — поняття більш широке, ніж вибух. Завдання останнього зводиться, як ми вже бачили, до усунення перешкоди на шляху своєчасної реалізації стрибка, і в цьому разі він тільки супроводжує стрибок; або, якщо вибух і включається в період стрибка як його деяка частина, то лише як необхідний момент руйнування у ході якісного перетворення, для усунення того старого, яке стало в ньому (в самому періоді перетворення) перешкодою, не більше. (Про цю функцію вибуху буде сказано окремо).

---

1 В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 238.

І однаково, чи виступає цей момент руйнування спочатку (як, наприклад, у соціалістичній революції, коли вибух буржуазної надбудови є прелюдією і початком соціальної революції, яка, таким чином, разом і слідом за вибухом виступає як революційний перехідний період); або в кінці (як було під час буржуазної революції, наприклад, у Франції в 1848 р., коли зламом старої політичної влади, що стала перешкодою повному торжеству буржуазії, завершилася соціальна революція). Але і в тому, і в іншому випадках він настає тільки там, де на шляху розв'язання внутрішніх суперечностей є перешкода.

Таким чином, у питанні про зв'язок стрибка і вибуху мова може йти не про стрибок у формі вибуху, не про ототожнення вибуху з стрибком, а про стрибок з вибухом або без вибуху.

Перший (з вибухом) має місце у тому випадку, коли назрілі внутрішні суперечності, що готові розв'язатися, зустрічають перешкоду, перепону зовні, у відношенні до якої вступають в антагонізм. Тоді й виникає вибух, що усуває цю перешкоду, після чого уже відбувається нормальне розв'язання назрілих суперечностей, здійснюється якісне перетворення (так званий момент стрибка). Це й буде випадком стрибка з вибухом у розумінні супроводження одного другим, коли вибух і стрибок знаходяться в положенні координації (одне поряд з другим). Сам по собі безпосередньо вибух у цьому випадку ще нічого не створює, а тільки руйнує перешкоду, усуває її. Це ще ні в якому разі не стрибок, бо нова якість при цьому ще не створюється. Творча робота (як і руйнування старого в даній парі протилежностей, у відношенні до яких зовнішнє стало перешкодою) буде здійснена потім, після усунення зовнішньої перешкоди, в момент розв'язання внутрішніх суперечностей, які породжені роздвоєнням єдиного і є рушійними, творчими.

Другий випадок, тобто стрибок без вибуху, має місце тоді, коли дозрілі внутрішні суперечності на шляху свого розв'язання не зустрічають перешкоди і, таким чином, нормально, своєчасно здійснюють якісне перетворення без зламування будь-якої перешкоди. (Причому, байдуже і в першому і в другому випадку, швидко чи повільно протікає процес стрибка або вибуху).

Однак навряд чи є необхідність в особливому виділенні спеціальної категорії стрибка без вибуху, бо варіант

стрибка, власне, і є звичайним нормальним процесом якісного перетворення без перешкод зовні (які можуть бути, і можуть і не бути). І само собою зрозуміло, що раз стрибок не супроводжується зламуванням такої зовнішньої перешкоди, то він і є той, який «без вибуху». Отже, кожне якісне перетворення завжди являє собою стрибок, а ті з них, які супроводжуються усуненням зовнішньої перешкоди нормальному розвитку такого процесу, можуть розглядатися як стрибки з вибухом.

Буває і просто вибух без стрибка. Він відбувається в той час, коли перезрілі, готові розв'язатися внутрішні суперечності, зустрічаючи зовнішню перешкоду на своєму шляху, вступають з нею в антагонізм (взаємовиключення), але не в змозі перебороти, подолати такої перепони. В результаті цього настає перенапруження і знову-таки вибух, ламання, знищення, але вже не зовнішньої перешкоди, а самих же внутрішніх суперечностей, що зіткнулися з нею і, не одержавши простору, зазнають деградації, реакції, застою, розкладу, самовинищення.

Такий варіант є простим вибухом і може бути названий кризою. Нічого більш високорозвиненого він, звичайно, не створює.

Нарешті, існує також вибух, походження якого не знаходиться в будь-якому зв'язку з моментом якісного перетворення (стрибка). Цей породжується звичайним зовнішнім зіткненням різних форм руху, кожна з яких, розвиваючи свої внутрішні суперечності, зустрічає десь на своєму шляху другу форму руху у вигляді перешкоди своєму рухові, або сама стає зовнішньою перешкодою на шляху другої.

Відомо, що в суспільстві періоду відносин панування і підлеглості, при переході однієї якості в іншу (однієї формації в іншу) панівні в ній класи, що захищають виробничі відносини старої формації, ніколи не віддавали свого економічного, а значить і політичного панування добровільно, а звідси, завжди і були старим, яке не настільки «розсудливе», щоб своєчасно померти і таким чином уступити дорогу новому без опору¹, бо не були ма-

---

¹Див. Ф. Енгельс, Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії (К. Маркс, Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, стор. 312).

теріально зацікавлені в зміні пануючої форми власності (навіть не замислюючись про наслідки, стихійно).

Для подолання такого опору, перешкоди, для знищення останньої, кожній соціальній революції необхідні були насильницькі дії. Отже, в таких умовах, за словами К. Маркса, насильство було повивальною бабкою всякого суспільства, чреватого новим, і знаряддям, за допомогою якого суспільний рух прокладав собі дорогу і ламав змертвілі політичні форми, що перешкоджали.

І яку б революцію періоду панування і підлеглості ми не розглядали, питання про подолання опору, перешкоди завжди стояли на порядку денному. Тому всяка революція була зв'язана з необхідністю усунути цю перешкоду, руйнувати її (з допомогою вибуху). Саме це підкреслювали класики марксизму-ленінізму.

Вище було показано, яке місце займала політична влада і яку роль відіграла політична революція в усуненні перешкод на шляху соціального розвитку суспільства.

Неважко зрозуміти відсутність вибухів у комуністичному суспільстві, коли не буде класів, політичної влади, від керування людьми суспільство перейде до керування речами і процесами. «Соціальні еволюції перестануть бути політичними революціями».

Але навіть на першій фазі комунізму і в перехідний момент від першої до другої фази, коли ще існує політична влада, політичної революції все рівно не може бути, оскільки немає тих суперечностей, які б як внутрішні у даному відношенні вели до роздвоєння єдиного і, нарешті, до політичної революції. Такі суперечності мали місце завдяки класовій боротьбі між буржуазією і пролетаріатом і розв'язувалися в соціалістичній революції.

Гине капіталізм, і друга сторона — пролетаріат ліквідує себе як пролетаріат у ході соціалістичної революції і стає робітничим класом (а з завершенням комуністичної революції всі будуть просто трудівниками). Цим самим внутрішні політичні суперечності себе вичерпують. З цього моменту нема вже власне того (єдиного), в результаті роздвоєння чого розвивалися б політичні суперечності, аж до революції. Тобто немає тієї самої політичної класової боротьби, яка, будучи доведеною, за словами В. І. Леніна, до загальнодержавного масштабу, ставить питання про захоплення державної влади, що є вищою

точкою і розв'язанням політичних суперечностей протилежних класів. Про яке ж захоплення влади можна говорити, коли вона вже в руках того, кому об'єктивною необхідністю історичного розвитку суспільства призначено це зробити, тобто в руках робітничого класу, який встановив свою диктатуру і в союзі з селянством здійснює політику будівництва безкласового суспільства. Ясно, що при такому стані справ ні про які політичні революції після соціалістичної революції не може бути й мови.

Отже, вибухів при соціалізмі не буває саме тому, що політична влада, держава не є вже перешкодою; як це було раніше, нормальному, своєчасному переходові в новий якісний стан суспільства, тобто не є перешкодою нормальному, своєчасному, революційному розв'язанню суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами.

Якщо до соціалістичної революції, за словами К. Маркса, «політична влада є власне офіціальним виразом антагонізму класів в громадянському суспільстві»¹, то в соціалістичному суспільстві влада як така, хоч і існує, але це вже власне щось інше, ніж було раніше, принципіально нове, протилежне попередньому. Ще К. Маркс у відомому листі до Вейдемейера від 5 березня 1852 р. підкреслював, що встановлення політичної влади у вигляді диктатури пролетаріату не самоціль, а лише засіб для знищення всяких класів, для переходу до безкласового суспільства.

Так, розбивши стару політичну владу і державну машину, пролетаріат, згідно з своїми цілями, не зацікавлений в політичному пануванні заради самого панування. В ньому розумінні, як говорить В. І. Ленін, інтереси людства для нього вищі за свої, пролетарські інтереси. І пролетаріат не просто замінює одну державну машину іншою, а встановлює диктатуру пролетаріату та Ради як державну форму своєї диктатури. Це йому необхідно для тимчасового (до завершення будівництва безкласового суспільства) виконання функцій придушення решток колишніх пануючих класів, які ще чинять опір та не залишають мрії про реставрацію свого панування, добивання старого укладу і створення нового, комуністичного, а також для виконання функції охорони від вторгнення

---

¹ К. Маркс, Злиденність філософії, стор. 130.

зовні. При цьому у ході революції створюється «нова держава», яка «не є вже державою у власному розумінні слова»¹.

Цілком природно, що диктатура робітничого класу, яка до того ж спирається на союз з селянством, як диктатура більшості над абсолютною меншістю колишніх експлуаторів, не потребує вже такого державного апарату придушення, який був необхідний експлуатуючим класам для придушення трудящої більшості.

В дальшому така політична влада соціалістичного суспільства вже не виступає перешкодою об'єктивному розвитку історичної необхідності. Тим більше, що на цій стадії розвитку людське суспільство (і саме в особі його передового загону—пролетаріату) приходять до пізнання об'єктивних законів і до усвідомлення своєї історичної ролі (до самопізнання та самоусвідомлення) через теорію марксизму. Таким чином, в особі пролетаріату люди вперше приходять до пізнання об'єктивної необхідності історичного розвитку, а в його теорії — діалектичному матеріалізмі одержують інструмент, метод пізнання закономірностей розвитку об'єктивної дійсності такими, якими вони є.

Пізнавши цю необхідність, пізнавши вимоги об'єктивних законів, пролетаріат та його диктатура не перешкоджають, а, навпаки, сприяють їх нормальному розвитку, здійснюючи планомірний розвиток економіки і т. ін.².

Ідеологія і політика цього нового класу — пролетаріату, виступаючи як відображення дійсності такою, яка вона є, без жодного додатку, стає наукою, що вірно ві-

---

1 В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 62.

2 У попередніх розділах вже було сказано про те, що люди в досоціалістичному суспільстві не мали змоги керувати ними ж розв'язаними суспільними силами, які частіше приводили до результату, протилежного бажаному, і супроводжувалися різного роду зіткненнями, вибухами. Така стихія в значній мірі була обумовлена тим, що люди не знали та й не могли знати (тому що до пролетаріату не було такої сили, яка могла б реалізувати, мате, ріалізувати це знання, а історія суспільства ставить тільки такі завдання, які може практично розв'язати) законів руху природи та суспільства такими, які вони є. Такі знання дає марксистська теорія, що виникла з появою пролетаріату як його ідеологія..

Ця ідеологія, оволодівши масами і ставши матеріальною силою, в практиці реалізує дану теорію, усуваючи з свого шляху об'єктив ного розвитку всі перешкоди і організує планомірний рух суспільства відповідно до об'єктивної необхідності.

дображає об'єктивні процеси, об'єктивний, необхідний розвиток. Озброєні нею люди в соціалістичному суспільстві діють вільно, тобто із знанням справи, у відповідності з об'єктивною необхідністю.

Таку наукову політику, що сприяє об'єктивному розвитку дійсності, немає необхідності ламати та знищувати, бо вона не вступає в антагоністичні суперечності з економічним розвитком, не виступає перешкодою, яка, звичайно, в кінцевому підсумку, вибухає під натиском економічного розвитку, як це мало місце в досоціалістичному суспільстві.

Політична влада, держава в суспільстві співробітництва і взаємодопомоги (коли у такого суспільства ще є потреба в функціях політичної влади), ніколи не вступаючи в антагонізм, а, навпаки, вільно відображаючи завдання, поставлені умовами матеріального життя суспільства, сприяє своєчасному розв'язанню суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами. Через це й самі вони не ламаються, не руйнуються, не знищуються, а поступово відмирають внаслідок своєї внутрішньої суперечливості (а не зовнішньої) як непотрібні в застосуванні, втрачаючи одну функцію за другою, тихо відслуживши, саме засинають (за виразом Ф. Енгельса), подібно до того, як це робить постарілий організм, що піджив свій час, поступово, по частинам, по мірі того, як та чи інша з них втпає для суспільства необхідність в службовій функції. При цьому, звичайно, немає ніякого вибуху, оскільки ні політична, ні державна влада не є перешкодою (в іншому випадку вибух був би неминучим). Відмирають же вони не тому, що в якійсь мірі стали серйозною перешкодою, а просто за непотрібністю. Цим самим, як відомо, відмирає держава взагалі, що вичерпала свої внутрішні суперечності, що обумовлюють її існування як такої. Звичайно, ні про яке знищення або спроби достроково відмінити соціалістичну державу не може бути й мови, так само як не може бути мови про відмирання держави в буржуазному суспільстві, яке, як і всяке експлуататорське суспільство, не може існувати без апарату придушення. Покінчити з буржуазною державою можна тільки шляхом її знищення, руйнування в соціалістичній революції. Так воно й буває.

Буржуазна держава, яка на відміну від соціалістичної держави не сприяє своєчасному розв'язанню супереч-

ностей між продуктивними силами та виробничими відносинами, коли останні вже назріли, навіть більше того, перешкоджає цьому, як було показано вище, вступає в зовнішні суперечності, в антагонізм і кінець кінцем вибухає під їх натиском. Саме перший удар в соціалістичній революції приходить по політичній державній владі буржуазії.

Зрозуміло, чому процес колективізації, який мав місце в умовах диктатури пролетаріату і виступав як дійсна революція на селі, при всьому своєму бурхливому протіканні обійшовся без вибуху у відношенні до політичної влади. Це пояснюється тим, що політична влада, диктатура пролетаріату не тільки не перешкождала розв'язанню соціальних суперечностей на селі, а, навпаки, створювала таку політичну обстановку, щоб на селі забезпечити свободу класової боротьби¹, тобто забезпечити відповідні умови для нормального протікання об'єктивно необхідного процесу розв'язання внутрішніх рушійних суперечностей на селі. А якщо політична влада не перешкоджає нормальному ходу розв'язання суперечностей (це була революція зверху, з ініціативи державної влади) то, звичайно, немає й необхідності в ломці цього «зверху», тобто політичної влади, яка не те, щоб заважати, а, навпаки, проявила ініціативу в цьому відношенні, сприяла об'єктивному ходу речей.

Між іншим, тим і пояснюється успіх диктатури пролетаріату на всіх ділянках її діяльності, що вона створює всіма засобами, аж до застосування сили, сприятливі умови для здійснення об'єктивно необхідного, поступального, непоборного руху вперед. Така історична роль пролетаріату та його диктатури на даному етапі розвитку людського суспільства в епоху пролетарських революцій, в епоху переходу людства від форми відношень панування та підлеглості до форми відношень співробітництва та взаємодопомоги. І тільки встановлення диктатури пролетаріату гарантує такий перехід.

Буває й так, що не тільки на селі, але взагалі в країні соціалістична революція здійснюється без вибуху.

Так, наприклад, у Китайській Народній Республіці соціалістична революція, як відомо, здійснюється і здійснюватиметься далі без вибуху. Адже політична

---

¹ Див. В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 425—426.

оболонка, що здійснює функції диктатури пролетаріату, не є перешкодою при переході від стану розв'язання суперечностей характеру буржуазно-демократичної народної революції до розв'язання суперечностей соціалістичного характеру, соціалістичної революції. Навпаки, вона всіляко сприяє нормальному і своєчасному розвитку і навіть прискорює його. Ясно, що при такому стані справ вибуху не буває.

Однак, якщо все ж таки з'являться які-небудь зовнішні перешкоди на шляху цієї соціальної революції в Китаї, якщо навіть вони будуть зовнішніми у буквальному розумінні цього слова (з боку кліки Чан Кай-ші, що засіла на Тайвані, або навіть з боку більш крупного супротивника, наприклад, імперіалізму США), то не може бути сумніву, що будь-яка подібна перешкода на шляху революції буде зірвана, зламана, знищена в непримиренному антагоністичному класовому зіткненні, як це вже мало місце, наприклад, у Кореї.

Відомо, що на питання: «Чи можна провести відміну приватної власності мирним шляхом?» Ф. Енгельс у *Принципах комунізму* відповідав: «Це було б бажано, і комуністи менш за все мають намір заперечувати проти цього»¹.

Таким чином, пролетаріат не відмовляється виконати свою історичну місію усупільнення власності і виведення суспільства на більш високий ступінь розвитку мирним шляхом. Але капіталісти першими розв'язують громадянську війну, і пролетаріату нічого більше не залишається як усунути перешкоду на шляху необхідного, поступального руху (і виразити цим нездоланність нового).

Тобто виходить, що «місце відмираючої дійсності займає нова життєздатна дійсність, займає мирно, якщо старе досить розсудливе, щоб умерти без опору, — насильствено, якщо воно чинить опір цій необхідності»².

Щодо антагоністичних суперечностей, то старе завжди чинить опір, і розв'язання не обходиться без застосування сили.

Все наведене дає підставу твердити про безгрунтовність ототожнення революції і вибуху. Революція є мо-

---

¹ К.Маркс, Ф.Энгельс, Соч., т. V, стор. 474 (Підкреслення наше — В. Б.).

² К. Маркс, Ф. Энгельс, *Вибрані твори*, т. II, К., 1955, стор. 312.

ментом докорінного перетворення однієї якості в іншу (в певному розумінні протилежну якість, вищу за ступенем організації). Вона є моментом розв'язання внутрішніх суперечностей. Внаслідок революції здійснюється перехід на новий, більш високий ступінь розвитку, на більш складний рівень поступального руху вперед.

Вибух же, як ми бачили, сам не веде до нового, більш високого ступеню розвитку, як це звичайно буває внаслідок розв'язання внутрішніх суперечностей; це не перехід в нову, більш складну якість через заперечення заперечення, коли те, що заперечує, включає в себе момент спадкоємності і створення нового. Вибух сам по собі як вибух є просте заперечення, голе заперечення, за словами В. І. Леніна, «нікчемне» (зряшное) заперечення типу «ні». Це просте знищення, руйнування, яке може бути тільки зовнішньою умовою, тобто лише умовою уповільнення або прискорення якого-небудь внутрішнього процесу розвитку.

Суть вибуху полягає в нещадній, згубній, смертоносній ломці, це вибух у розумінні злам, нищівний, згубний удар (це смерть організму, злам буржуазної держави машини і т. ін.). І безпосереднім наслідком його завжди є дисоціація, розкладання і т. ін. продукти руйнування.

Положення Ф. Енгельса про те, що при з'єднанні елементів енергія, рух визволяється, віддається, а при розкладанні, навпаки, пов'язується і доводиться вносити якусь кількість руху зовні, також підтверджує характеристику вибуху як руйнування.

У цьому плані вибух тому і потребує внесення руху енергії, що він є ломкою, дисоціацією, розкладанням.

Якщо піддати уважному розглядові будь-який конкретний вибух, то неважко побачити, що він завжди є наслідком великого напруження, наслідком великої виштовхуючої, активної сили (а не пасивної сили притягання), прикладеної зовні до чого-небудь. Цей процес мовби потребує надміру руху, енергії, відштовхування для здійснення своєї справи. І цей рух привноситься зовні.

Ф. Енгельс просліджує вищезгадану закономірність на прикладах майже усіх форм руху. Ми ж для аналізу скористаємось лише одним сучасним прикладом.

Розглянемо, що собою являє термоядерна реакція

---

1 Див, Ф. Енгельс, Діалектика природи, стор. 47.

водневої бомби, яка є перетворенням двох ізотопів водню — тритію і дейтерію в гелій, тобто перетворенням менш складного в більш складне.

Але для того, щоб ці ізотопи з'єдналися і забезпечили створення чогось більш складного, їх потрібно зруйнувати як дані відносно стійкі якості, тобто зруйнувати їх внутрішні зв'язки до такого стану, щоб вони перестали бути тією якістю, якою вони є, і щоб їх складові частини настільки втратили єдність, яка поєднує їх в цілому,— тритій і т. ін., щоб вони могли увійти як складові частини і синтезуватися в нову, більш складну єдність нової якості — гелій.

Однак для того, щоб штучно розщепити ізотоп водню — тритій і другий більш легкий ізотоп водню — дейтерій, тобто, так би мовити, розхитати їх, зруйнувати, необхідно привнести велику кількість енергії, яка дорівнює, приблизно, енергії, що її виділяє атомна бомба. Тому атомна бомба і використовується немовби в ролі «запалу» для водневої бомби.

Енергія атомної бомби, що спрацювала, йде на насильствене, штучне зламування, руйнування, розщеплення зовні вищезазначених ізотопів. Але це тільки перший етап, перша половина процесу, в ході якої йде поглинання енергії. Після розкладання настає перебудова в нове з'єднання (більш складне)—гелій. У цей момент і відбувається виділення великої кількості енергії як продукту даного з'єднання, яке вже власне і є результатом самої термоядерної реакції.

Неважко помітити, що в усьому цьому вибухом по суті є момент штучної ломки, розщеплення ізотопів, де атомна бомба виступає як зовнішнє у відношенні до них. На цьому власне функція вибуху і закінчилась. Процес з'єднання, що наступив після цього, процес створення, новоутворення з віддачею великої кількості енергії сам по собі ні в якому разі не є вибухом, а просто процесом термоядерної реакції, тобто якісного перетворення. А вибухом він може виступати в свою чергу тільки у відношенні до чого-небудь, знову-таки зовнішнього, а саме у відношенні до того, що він руйнує своєю дією зовні.

Таким чином, якщо вибух —це тільки руйнування і якщо вірною є вказівка Енгельса на те, що зламування, розкладання, руйнування тільки поглинає і зв'язує енергію (рух), а не віддає її, тоді як віддача енергії власти-

ва протилежному процесові — з'єднанню, то велике визволення енергії при вибуху атомної бомби є безпосередньо результатом не розкладання ядер урану на осколки, а наслідком якогось процесу з'єднання, створення, який настає відразу ж після розщеплення і, очевидно, дещо переважає над останнім. Сам же момент розщеплення ядер на осколки потребує великої кількості енергії. Звільнюється ж у простір у вигляді теплової, світлової, звукової і тому подібних форм руху, очевидно, та кількість її, яка виявилась як різниця між усією виділеною енергією і тією, що була поглинута у процесі цепної реакції для розщеплення, руйнування ядер атомів.

Наведений приклад, крім того, що він демонструє виключно руйнівну роль вибуху, так само наочно показує і відносний характер вибуху.

Якщо піддати аналізу навіть те, що прийнято напевно вважати зразковою моделлю вибуху і що наводиться у популярній літературі з діалектичного матеріалізму як беззастережний гарантійний приклад вибуху, а саме— так званий «звичайний вибух», який «виникає при детонації»¹, то й тут не можна побачити чистого і безвідносного вибуху.

Так, реакція згоряння вибухівки у звичайній фугасній бомбі сама по собі ще не є вибухом, а є просто хімічною реакцією, яка як вибух, руйнування виступає лише у відношенні до зовнішнього: до металевої оболонки та всіх тих предметів, які стають на шляху розв'язання цієї реакції, тобто всього того, що, попадаючи в зону її дії, підлягає деформації. Але в той же час це вже не буде вибухом у відношенні, наприклад, до хімічної будови навіть тієї ж оболонки бомби, що перетерпіла механічне руйнування, але за хімічною структурою залишилась тією ж (тобто залізо залишилось залізом і т. ін.).

У цьому плані видно, що в тому відношенні, в якому дане явище є процесом розвитку або розв'язання внутрішніх суперечностей хімічного, фізичного і іншого порядку, це не вибух, а просто якісна зміна або якісне перетворення; оскільки ж цей самий процес зустрічає на шляху перешкоди, вступає з ними в зовнішні суперечності і усуває їх з шляху, ламає, знищує як такі, то

---

¹ Див. Диалектический материализм, под ред. Александрова, 1953, стор. 172.

власне вже це руйнування, ломка і є те, що називається вибухом.

Та й то не взагалі, не безвідносно, а у відношенні до тих зовнішніх перешкод, які піддаються руйнуванню, тобто як руйнування завжди чогось, а не саме по собі.

Якщо не враховувати цю відносність, то часто не можна розмежувати стрибок і вибух. Швидкість, з якою іноді протікають ці процеси, їх відносність, взаємопроникнення і переплетення, а також відсутність різких розмежувальних ліній створює ілюзію тотожності стрибка і вибуха.

Так, наприклад, те ж атомне перетворення енергії є нормальним звільненням її (тобто якісне перетворення однієї її форми в іншу). Але якщо це ж саме перетворення сконцентрувати і прискорити, то воно на шляху свого бурхливого протікання зустріне перешкоду з боку зовнішніх умов. І все, що стане зовні на шляху цього процесу, буде зломлено, зірвано. Причому в зоні дії цього процесу відбувається механічне знищення механічних перешкод, хімічне знищення хімічних перешкод, механічне усунення великих мас повітря, завдяки чому і утворюється вибухова хвиля. І навіть уран, що використовується для реакції, оскільки він є механічною перешкодою для внутрішнього розв'язання суперечностей, що почалося, розбивається і розмітається механічно, так і не встигнувши повністю внутрішньо розв'язатись, тому що він раніше, ніж зміг включитися в процес, став зовнішньою механічною перешкодою внутрішньому процесові.

Те ж саме і з оболонкою бомби, яка спеціально робиться міцнішою, щобіхоч на деякий час, створивши перепону вибухові, зробити його в результаті більш сконценьрованим і сильним.

Таке протікання процесу виділення енергії, який мимохідь здійснює ломку чого-небудь, в момент, коли здійснюється якісне перетворення, утруднює розмежування стрибка і вибуха, створює ілюзію, що вибух — це стрибок, а стрибок — це вибух. Більш того, створюється враження, що це вибух взагалі, абсолютний, тобто, що весь процес і є цілком і тільки вибух, тоді як в дійсності це звичайний процес якісного перетворення, а вибухом є вже те, що виникає внаслідок зіткнення цього процесу з чимось зовнішнім, що стало на його шляху і

у відношенні до якого він виступав як руйнівник, зламувач, знищувач.

Не обов'язково, однак, щоб саме момент якісного перетворення (стрибок) зіткнувся з іншим явищем і викликав вибух. В зовнішнє зіткнення, в антагонізм з іншим, яке стало йому перешкодою і загрожує загибеллю, може вступити й будь-який інший процес, річ, явище. Так, вибух, який сам по собі завжди є наслідком зовнішніх протидій і суперечностей, може бути наслідком зіткнення будь-яких двох або кількох процесів, що розвиваються або розв'язують кожний свої внутрішні суперечності і виступають у відношенні одне до одного перешкодою. Або іншими словами, якщо у зоні дії будь-якого процесу зустрічається дія іншого процесу і якщо при цьому вони не перешкоджають одне одному, то кожний нормально продовжує свій розвиток; якщо ж при цьому один з процесів, що зустрілися, виступає як несприятлива, перешкоджаюча умова для нормального розвитку або розв'язання внутрішньої суперечності другого (або обидва у відношенні один до одного), то ці процеси виступають як антагоністи, прагнуть до взаємовиключення один одного. Кожна з сторін, що зіткнулися, прагне до усунення іншої, що виступає перешкодою для його розвитку. В цьому зіткненні одна з сторін, енергетично більш сильна, подолає супротивну сторону, зламуючи її, поглинаючи або розчиняючи. (При цьому якісна зміна здійснюється впливом зовні, а не силою розвитку внутрішніх суперечностей самої якості).

Буває й так, що сторони, які зіткнулися, неоднакової сили, і тому поглинання, зламування протікає не завжди ефектно, яскраво виражено. При цьому більш сильна сторона поступово починає переважати і, нарешті, витісняє супротивника (так часто буває у світі бактерій та ін.).

Такі випадки зустрічаються на кожному кроці, але через неясність їх не називають вибухом, хоча по суті в даному випадку один процес поглинає, знищує, руйнує другий. І все рівно, чиниться це більш швидко чи повільно, сконцентровано чи розтягнуто, він не перестає бути за своїм змістом вибухом, руйнівником.

Так, відомі, наприклад, взаємовиключаючі відношення вогню з водою, які часто використовуються в практиці для гасіння пожеж і т. ін. Тут ми маємо типових

антагоністів, один з яких придушує другий. У цьому випадку, якщо переважає маса води, то вона пригнічує, поглинає, знищує вогонь як перешкоду на своєму шляху, створюючи нормальному процесові горіння несприятливі, нестерпні зовнішні умови. І роблячи це, люди знають, що якщо зіткнутися з вогнем, але з меншими порціями цієї ж води, то перевага буде на боці вогню, який буде випаровувати воду, тобто знищувати її як таку, навіть ще вільне розгорятися (Відомо, що невеликі дози води до вогню посилюють вогонь. Тому туман або дрібний дощ створюють найсприятливіші умови для, пожежі. В топках паровозів завжди засипають вугілля, замочене водою). І в даному прикладі один з антагоністів поглинає другого, знищує, руйнує другу сторону.

Існують і ще більш складні і менш наочні процеси вибухів, руйнівна дія яких протікає в дуже складних, досить розтягнутих і прихованих формах. При цьому важко буває виявити ті зовнішні суперечності, які викликали таке руйнування.

Так, наприклад, відомі радіоактивні продукти, розсіяні по землі внаслідок ядерних вибухів,— ізотопи (стронцій 90 і цезій 137), зустрічаючи на своєму шляху атоми, що включаються в молекули структури організму, можуть викликати розщеплення ядра одного з них і привести, в кінцевому підсумку, до деградації всього, організму.

Є така думка, що рак крові (лейкопенія) саме і є наслідком того, що атом у молекулі гемоглобіну розщеплюється і веде до порушення внутрішнього зв'язку атомів і, таким чином, нормальної структури молекули, яка набуває дещо витягнутої форми. Це, в свою чергу, обумовлює нову форму кристалізації органічної речовини, що перетворює еритроцити з круглих на витягнуті і, місяцеподібні. Цей же факт приводить до того, що руйнування червоних кров'яних тілець в селезінці відбувається інтенсивніше і швидше, ніж поява нових. Все це і є безперервною деградацією, розтягнутим знищенням, руйнуванням організму, що відбувається в результаті вторгнення зовні руйнівного елемента у вигляді радіоактивних ізотопів.

Не слід однак вважати, що причинами вибухів є якісь особливі або спеціальні процеси, які за своєю природою повинні вибухати. В цій ролі можуть виступати

будь-які явища, що вступили у зовнішнє зіткнення, доведене до взаємовиключення і вибуху. Кожна з таких сторін до зіткнення і поза ним нічого незвичайного собою не являє і може бути цілком «мирним» явищем.

Так, наприклад, звичайні боби у процесі пророщування аж ніяк не претендують на вибух. Але коли ті ж самі боби, знаходячись у трюмах пароплавів, починають раптом проростати від вологи, що попала туди, і на шляху звичайного нормального протікання цього процесу (тобто нормального розв'язання його внутрішніх суперечностей) каркас пароплаву став перешкодою, то цей же безневинний процес, продовжуючи свою справу, виступає як колосальний руйнівник, знищувач у відношенні до корпусу пароплава. Корпус пароплава, що виступив перешкодою, розривається на частини, тобто вибухає.

Коли б стінки трюму, де знаходились проростаючі боби, не виступали перешкодою, не могло б бути й мови про вибух.

Відомі також і такі випадки, коли звичайні харчові гриби шампіньйони, проростаючи в землі, яка покрита асфальтом, піднімали і зламували більш ніж двадцяти сантиметрове покриття укатаного щебеню та шлаку.

І все це, безумовно, теж є вибух і теж відносний, б самі по собі до зіткнення ні вода, ні вогонь, ні боби, ні бактерії і т. ін. не є ні вибухом, ні навіть антагоністами. Лише вступивши у взаємовиключаючу взаємодію, в зіткнення вони стають антагоністами, і то, знову-таки, не самі по собі кожний, а тільки у відношенні до другого і лише остільки і до того часу, оскільки і доки є протидіючий супротивник. За межами зіткнення таке взаємовідношення, у кожному конкретному випадку своїх взаємовиключаючих протилежностей, втрачає значення антагонізму.

З того ж, що немає антагоніста-одинака, тобто такого явища, яке само б, безвідносно, було антагонізмом, випливає і відносність будь-якого антагонізму. Іншими словами, антагонізму самого по собі як такого немає, а є певний результат зіткнення двох або кількох явищ, який власне і є антагонізмом. Тобто це сам момент взаємовиключення, яке не самотійне, а завжди є взаємовиключенням чогось з чимось, що передбачає обов'язково антагонізм чогось проти чогось. І ця відносність відбита навіть у самому понятті «антагонізм», що означає проти

борство, взаємопротидія і т. ін. і яке немовби передбачає обов'язково супротивника, у відношенні до якого дане явище власне виступає як антагоніст, у тому випадку, коли такий супротивник є.

Часто, описуючи вибух, не скупляться на яскраві барви в прагненні грандіозніше його зобразити і обов'язково подібним до вибуху від детонації, до т. зв. «звичайного» вибуху.

Тому не дивно, що філософському поняттю «вибух» (у філософському розумінні) часто приписують майже всі якості, які властиві вищезгаданому хімічному процесу, тобто і швидкість, яка повинна бути тільки миттєвою, і різкість, і раптовість і т. ін.

У дійсності ж це зовсім не обов'язково. І на ряді наведених прикладів (вода, вогонь, взаємознищення бактерій і т. ін.) можна бачити, що ряд зіткнень здійснює свою вибухову роботу досить скромно, без шуму, але напевно.

Захоплення порівнянням філософського поняття вибуху з вибухом від детонації тільки відвертає увагу від вірного розуміння суті процесу вибуху. Воно змушує бачити у вибусі тільки зовнішню сторону дійсного процесу. І навіть у самому хімічному вибусі від детонації такий підхід не дозволяє побачити за зовнішніми ефектами суті цього явища.

Якщо філософське поняття вибуху у словесному виразі в деякій мірі і збігається з поняттям, що відображає певні сторони (результати) хімічного процесу окислення вуглецю, який називається вибухом, то це зовсім не зобов'язує нас переносити всі якісні сторони проявлення детонаційного вибуху у філософське поняття (наприклад, такі, як швидкість, світіння, виділення тепла, звучання та інші якісні властивості, що супроводять це хімічне перетворення).

З точки зору діалектичного аналізу, такий хімічний вибух не буде цілком збігатися з вибухом у філософському значенні цього слова. Таким чином, якщо застосувати філософське поняття вибух до згаданого хіміко-фізичного процесу, то вони не будуть ні рівними, ні тотожними. З хімічного боку, те, що зветься вибухом, є горінням, у принципі таким же, як і горіння будь-якого палива (наприклад, вугілля), тільки забезпеченого високою температурою і дуже збагаченого киснем. Те ж вугілля,

подрібнене в порошок (для більшого стикання з киснем), при достатньому підігріванні дає вибух, який сам по собі, як ми бачимо, є звичайною хімічною реакцією.

Швидкість поширення горіння у різних подібних хімічних речовинах, що здатні до вибуху, дорівнює від 1 до 8,5 км на секунду¹.

Достатньо вже переліченого, щоб переконатися, що те, що є суттю власне хімічного процесу, який зветься вибухом, не має нічого подібного до змісту філософського поняття вибух. І навіть швидкість та різкість, на які часто посилаються, в хімічному вибусі цілком певні і конкретні — від 1 до 8,5 км на секунду (що дозволяє називати цей процес у хімічному значенні вибухом), тобто це й є ті межі швидкості окислення, в яких ця хімічна реакція являє собою те, що хіміки зовуть вибухом. (І той же хімічний процес, тієї ж речовини, але при іншій швидкості, вже втрачає таку назву).

Навряд чи хто-небудь зважиться ці цілком конкретні межі швидкості протікання процесу перенести у філософське поняття вибуху і зробити критерієм визначення усяких вибухів (у філософському значенні).

Те ж, що все ж таки у вищенаведеному хімічному процесі є подібним до вибуху у філософському значенні це його деякий результат, продукт, а саме: подолання та знищення перешкоди, якщо така виникла на шляху вищенаведеного процесу, який сам по собі, як ми бачили звичайним процесом хімічного з'єднання вуглецю з киснем.

З точки зору діалектичного аналізу, у філософському значенні, такі хімічні реакції, у тому числі й згоряння тротилу, як і інші процеси, зовсім не вибухи² до того часу, поки вони не зламують щось на своєму шляху. Але і при цьому не вони самі є вибухом, а результати зовнішнього зіткнення сил хімічного процесу з другими явища

---

¹ До речі, хіміки-спеціалісти завжди підкреслюють, що, незважаючи на немовби миттєвість, вибух реалізується завжди з певної швидкістю, яка може бути вимірювана точними фізичними методами. І ця швидкість від 1 до 8,5 км на секунду. Для тротилу, (най сильніша вибухова речовина), наприклад, швидкість дорівнює 7 км на секунду. Очевидно, ці дані свідчать не на користь тих, хто отожднює вибух з миттєвістю і ще посилається при цьому на вибух від детонації.

² Зовсім інша справа, що такою ж назвою визначається у хімії явище суцього окремого порядку і поширюється на процеси окислення з певною швидкістю.

ми, предметами, руйнівником яких став даний процес.

Люди, пізнавши таку закономірність, використовують наслідки зовнішніх зіткнень у своїх практичних цілях.

У житті, виробничій практиці ті або інші процеси з великою концентрацією енергії часто застосовують для руйнування, знищення чогось. Для цього роблять так, щоб одне стало на шляху іншого, наперед знаючи, що один процес, як більш інтенсивний, енергійний, знищить другий процес, який став на його шляху. Так, підкладають під споруду тротил з такою метою, щоб споруда, яка стала на шляху процесу інтенсивного виділення газів, внаслідок його швидкого згоряння була зломлена, висаджена у повітря.

Оскільки ж люди більше знають про цей процес і його властивості у зв'язку з його використанням для висадження в повітря, то механічно поширюють поняття вибух на весь цей процес, навіть тоді, коли він не виконує таку функцію, а просто швидко згоряє, не зробивши ніякої ломки.

З усього цього можна зробити ще й той висновок, що вибух є завжди вибух, руйнування чогось, а не просто вибух сам по собі (таких не буває) і має значення вибуху лише у відношенні до чогось, а не взагалі. Той же процес, який виступив як руйнівник у відношенні до перешкоди, яка стала на шляху його нормального протікання, зовсім нічого не зруйнував, якщо б цієї перешкоди не було.

Неважко зрозуміти, що й сам цей процес не є вибухом, навіть коли він зламає. А вибухом є немовби продукт його діяльності, тобто сам факт руйнування як дії, як деякий результат такого зіткнення. Отже це не руйнівник і не те, що руйнується, а саме руйнування.

Вибух — це те, що сталося внаслідок зіткнення і дало знищення (у вигляді продукту такого зіткнення).

Ми вже бачили на прикладі з бобами, бактеріями, що ні те, що зламає, знищує, ні те, що зламається, вибухає, само по собі не є вибухом, а вибухом виступає результат їх зіткнення, тобто деяка дія, яка несе руйнування. і немає такої конкретної речі, тіла, процесу, тобто чогось такого, на що можна вказати як на вибух як такий, сам по собі, а є тільки дещо у ролі руйнівника. А в цій ролі можуть бути будь-які процеси, що вступили у зовнішнє антагоністичне зіткнення одне з одним.

У цьому плані Жовтнева політична революція сама по собі зовсім не є абсолютним вибухом, за який її часто вважають, хоч саме вона передувала соціальній революції і знищила перешкоду на шляху останньої. Це момент революційного якісного перетворення, яке є результатом розв'язання своїх внутрішніх суперечностей у вигляді політичної класової боротьби, вищою точкою якої є захоплення влади.

Інша справа, що цей нормальний революційний процес усією своєю силою усуває зовнішню перешкоду, що стала на шляху його бурхливого розвитку у вигляді старої буржуазної державної машини разом з армією, поліцією та іншими атрибутами, у вигляді пануючих класів, що чинять опір. Ось у відношенні до цього Жовтнева революція і виступила у ролі руйнівника, знищувача, не перестаючи бути революцією. І оскільки це знищення дає простір розв'язанню внутрішніх суперечностей способу виробництва (між продуктивними силами і виробничими відносинами) у соціальній революції, яка виступає як революційний стрибок, що таким чином супроводжується попереднім усуненням перешкоди — вибухом, то й виходить стрибок з вибухом.

Та хоч у наведеному прикладі соціальну революцію робить такою, що супроводжується вибухом (тобто робить стрибок з вибухом), саме політична революція, при цьому вона не сама є тим вибухом, який передує соціальній революції і в цьому розумінні супроводжує її, а лише виступає руйнівником, знищувачем того що перешкоджало соціальній революції. Власне ж вибухом є деякий результат такого діяння у вигляді зламування, що здійснюється у відношенні до перешкоди.

І цю тонкість, що витікає з відносності вибуху, слід завжди мати на увазі, бо в такому випадку завжди є загроза абсолютизації вибуху, є небезпека назвати певні конкретні явища вибухами, як такими, собі рівними і абсолютними (як, наприклад, називають Жовтневу революцію), тимчасом як по суті ці явища не відповідають поняттю вибух. Немає таких спеціальних явищ, які самі по собі були б вибухами, раз і назавжди в усіх відношеннях (безвідносно), а є вибух знищення у відношенні до чогось. І без цього конкретного «чогось», яке підлягає знищенню, вибуху не буває.

І точно так само, як не існує небуття взагалі (бо маҒА терія не з'являється і не щезає, а тільки переходить з однієї форми в іншу), а мова може йти лише про небуття у відношенні до певної конкретної форми, що щезає, як дана,

так і вибух має значення не як вибух взагалі, а в свою чергу, лише у відношенні до певної конкретної, конечної форми, що зламується цим процесом. І в той же час, цей же самий процес в інших відношеннях не є вибухом. У тому випадку, коли зламуванню підлягає така конкретна форма, яка була перешкодою процесу якісного перетворення (стрибка) і з ним усуненням перешкоди звільняється простір якісному перетворенню, то можна говорити про стрибок з вибухом, в значенні супроводження стрибка чимсь таким, що є власне продуктом деякого зовнішнього зіткнення, що передувало стрибку і забезпечило йому простір.

Таким чином, немає чогось такого, на що можна б було вказати і сказати, що ось це і є те, що називається вибухом взагалі, а існують процеси, явища, які виступають у ролі вибуху, реалізуються через зіткнення конкретних (будь-яких) звичайних речей, явищ або процесів, які хоч і виступають внаслідок зіткнення як те, що зламує, і те, що зламується, але самі не є вибухом.

На протязі всього викладу проблеми вибуху робився наголос більше на його руйнівній ролі. І це дійсно є головна властивість даного процесу. Руйнування виступає найбезпосереднішим результатом його діяльності. При цьому, як уже згадувалося, руйнування торкається завжди певної конкретної форми, що ним руйнується, у відношенні до якої вибух має значення саме вибуху.

Але, залишаючись беззастережно зламуванням, руйнуванням у даному конкретному відношенні, цей же самий процес у інших відношеннях таким не є, і навіть виконує часом протилежну роль. Іншими словами, вибух як вибух виконує тільки негативну роль. І для цього конкретного відношення він виступає як абсолютне заперечення руйнування даної конкретної форми. Але тому, що його роль заперечення обмежена лише таким конкретним відношенням до конкретної конечної форми, то така негативна роль його виступає як відносна. В інших же відношеннях він зовсім не буде руйнуванням.

Однак, якщо вказується на необхідність відносного розглядання вибуху, то при цьому слід урахувати не тільки той факт, що явище, яке виступає як вибух у відно-

шенні до певної конкретної форми, має значення негативного лише в даному відношенні, тимчасом як в інших відношеннях воно зовсім не є запереченням, руйнуванням, а отже й вибухом. Треба враховувати відносність в тому розумінні, що самого своєю негативною діяльністю вибух здійснює велику позитивну роботу. Отже мова йде про позитивну роль негативної, руйнівної роботи вибуху.

Вже при розгляді ряду прикладів руйнівної ролі вибуху мимохідь згадувалось, як нещадна боротьба в класовому суспільстві, хоча сама по собі безпосередньо не сприяла росту продуктивних сил, в той же час тим, що вона змітала застарілі класи, скам'янілі форми виробничих відносин, звільнювала простір розвитку продуктивних сил і своєю руйнівною, негативною дією робила велику позитивну революційну справу.

Важливий не сам по собі факт руйнування, а важливо, що руйнується, руйнування чого відбувається під Цар вибуху. Вибуху безвідносного, як було показано вище, не буває. І як вже було сказано, вибух має значення тільки як руйнування конкретної форми. В залежності від того, яка при цьому форма руйнується, конкретний результат буде негативним або позитивним. Якщо руйнується застаріла форма, що перешкоджає розвитку нового, об'єктивно необхідного, нездоланного, то те ж негативне явище виступає як позитивне. Якщо ж внаслідок зовнішніх зіткнень, руйнувань шкода завдається прогресивному розвитку, процесу, що перебуває на підйомі, в стані поступального розвитку, то таке руйнування у даному відношенні несе за собою тільки розруху.

Виходячи з цього, марксизм вимагає, наприклад, розглядати війни тільки конкретно. «І від пацифістів, і від анархістів ми, марксисты, відрізняємось тим, що визнаємо необхідність історичного (з точки зору діалектичного матеріалізму Маркса) вивчення кожної війни зокрема»¹.

Сама по собі війна — це кровопролиття, знищення людей, руйнування, «варварська і звіряча справа». Всі «страхіття, звірства, бідування й муки неминуче зв'язані з усякою війною»² і якщо це конкретно імперіалістична війна, колоніальна, загарбницька і т. ін., то крім перелічених

---

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 261.

² Там же.

чених продуктів її негативної ролі, вона нічого більше не дає.

Але якщо війна визвольна, громадянська, що знищує застарілі політичні та соціальні форми, які стали перешкодою на шляху прогресивного руху і переходу на більш високий ступінь розвитку, то така війна у певному відношенні несе на собі велику позитивність¹.

В. І. Ленін нещадно критикував пацифістів, лібералів та їм подібних, у кого війна викликає тільки жах, заляканість та огиду до крові, смерті, до всякого застосування зброї. Про це, вчить В. І. Ленін, «ми повинні сказати: капіталістичне суспільство було і завжди є жахом без кінця. І якщо тепер цьому суспільству теперішня найреакційніша з усіх воєн підготовляє кінець з жахом, то ми не маємо ніяких підстав вдаватися у відчай»².

Одним з яскравих прикладів того, як через негативне знаходить свій вираз позитивне, є наведене В. Т. Леніним міркування про те, як капіталізм, втягнувши жінок у нелюдський фабричний труд, жорстоко експлуатуючи їх, тимчасом зробив велику позитивну справу (позитивну навіть і для самих цих жінок), бо відірвав їх від домашньої праці (непродуктивної, отупляючої) і поставив в ряди великої армії робітничого класу, де вони поступово стають свідомими борцями у політичній класовій боротьбі³.

Неодноразово В. І. Ленін вказував також на те, що та ж сама капіталістична фабрика, яка була тюрмою для робітників, як ніщо інше, виробила у робітників таку залізну дисципліну, завдяки якій (крім іншого) саме пролетаріат може бути керуючою, організуючою, перевиховуючою і ведучою силою, у відношенні до непролетарських мас.

У цьому плані, коли мова йде про те, що антагонізм сам по собі не може бути джерелом руху, як і його продукт — вибух, то це не означає, що вони відіграють абсолютно негативну роль взагалі. Таке твердження було б помилковим.

У тому й справа, що в діалектичних зв'язках всього з усім, в універсальній взаємодії і безперервному взаємоперетворенні форм руху жодна з форм, у тому числі й

---

¹ Див. В. І. Ленін, Соціалізм і війна. Твори, т. 21.

² В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 67.

³ Див. там же, стор. 68.

ті, що виступають у ролі вибуху, не є абсолютною в тому чи іншому її проявленні, властивості. Отже, вириваючи явище з усезагальних зв'язків і розглядаючи одну з його різноманітних властивостей, ми не маємо права абсолютизувати його в цьому значенні.

Негативна роль вибуху суцього відносна і поширюється лише на певну, конкретну конечну форму, що ним зламається, тільки у відношенні до якої він є абсолютним руйнуванням, тимчасом як у всезагальних світових зв'язках і відношеннях цей же процес втрачає таке значення. Більше того, як породження випадкових зовнішніх зіткнень окремих форм руху, вибух виступає як випадковість у відношенні до кожної такої конечної форми; у всезагальних же універсальних зв'язках нескінченного світу, у складних якісних перетвореннях і поступальному розвитку вибух існує і проявляється як необхідність, без якої неможливий розвиток. І якби цей процес не мав ознаки необхідності, він би не існував взагалі.

Оскільки ж у розвитку необхідне не тільки створення нового, але й ломка старого, остільки з необхідністю існує й вибух. Своєю негативною, знищувальною, руйнівною роллю він усуває застарілі, скам'янілі форми, що заважають рухові вперед. І там, де вибух це робить, він відіграє своєю негативною діяльністю валику позитивну роль.

Необхідно сказати, що без такої позитивної ролі вибуху взагалі розвиток був би неможливим.

У нескінченному об'єктивному світі, який проявляється тільки через конечні форми, ці конечні форми, якщо врахувати, що у світі існує нескінченний кругооберт перетворень (на підставі закону збереження кількості і якості енергії), повинні бути тимчасовими у своїй конечності. Кожна з таких конкретних форм, зникаючи, немовби звільняє місце іншій конечній формі, в яку вона перетворюється, в нескінченному сукупному русі. Зникнення кожної такої (застарілої) форми, що вичерпала себе, перетворення її на небуття забезпечується руйнівною силою вибуху, який, знищуючи їх, і дає простір переходові в іншу якість, а значить розвиткові вперед¹.

У нескінченному світі, що складається з конкретних конечних явищ, через які власне і проявляється нескін-

---

¹ Як це відбувається, буде показано в наступному розділі.

ченний матеріальний світ і які переходять одне в одне в складному переплетенні, — знищення, загибель, розкладання одного приводить до «звільнення простору» і розвитку іншого. При цьому продукти дисоціації включаються в синтез другого

Таким чином, руйнівна, негативна роль кожного вибуху має значення, як така, у відношенні до окремого. Поза цим конкретним, окремим вона втрачає значення тільки руйнування і у всезагальних зв'язках сукупного універсального руху виступає як і позитивна робота, що забезпечує розвиток. У цілому в розвитку через такі окремі заперечення, руйнування окремих форм проявляється заперечення взагалі (всезагального порядку), але вже не як просто заперечення, руйнування, а як таке заперечення, через яке проявляється позитивний зміст цих окремих заперечень, руйнувань, знятих у всезагальності. Тому заперечення взагалі не є тільки запереченням (абсолютним). Воно не буває без своєї протилежності — створення, з яким воно перебуває у взаємопроникненні. Ми у природі не зустрічаємо окремо (+) або (—), а завжди вони разом, і не просто одне поруч з другим, а одне в другому, одне проявляється через друге, одне для другого. Точно у такій же взаємодії перебувають створення і руйнування.

В абсолютній нескінченності круговороту всесвіту немає тільки висхідної або тільки низхідної лінії розвитку. Ці поняття мають значення лише у застосуванні до конкретних, кінцевих частин нескінченності, з яких вона складається і через які проявляється. І якщо ми з світового круговороту вирвемо таку відносно окрему, кінцеву систему, то лише в цьому кінцевому відношенні набуває значення поняття висхідного або низхідного, а також створення або руйнування. Недарма Ф. Енгельс писав про відносність прогресу та регресу і про те, що будь-який прогрес приховує в собі регрес, як і будь-яке позитивне вміщує в собі негативне². Або іншими словами, рух (а крім матеріального руху у світі, в кінцевому

---

¹ І саме другого. А у відношенні до того, що піддалося руйнуванню, ці продукти завжди будуть осколками, уламками, продуктами розкладання якостей, які зіткнулись і таким чином зруйнувались. І тільки в другому з'єднанні ці осколки можуть синтезуватися в щось більш складне. Але це вже буде зовсім інший, самостійний акт.

² Див. Ф. Енгельс, Діалектика природи, стор. 226.

підсумку, нічого іншого немає) є безперервне створення суперечностей і їх розв'язання. І не випадково Ф. Енгельс робить приписку: «Але це основний закон»¹

В універсальному кругооберті і зв'язках усього з усім є тільки єдність цих протилежностей, що безперервно переходять одна в одну, тобто вони знімаються у взаємодії, що забезпечує саморух. Те, що тут тепер загибель, знищення, там тоді розвиток, створення.

Усе, що виникає, гідне загибелі. А оскільки це проявляється тільки через конкретні, конкретні форми, то і створення, і загибель стосується лише конкретних форм і має значення як або створення **або** руйнування у відношенні до конкретних (у кожному випадку своїх) форм, де кожна така окрема конкретна форма буття, несучи на собі ознаки всезагальності, нескінченності уже в своєму виникненні, має в собі зародок своєї ж загибелі, небуття (завдяки чому вона є тимчасовою, минущою).

Так, через конкретні виникнення і загибель (перетворення), реалізується процес нескінченного кругооберту матеріальних форм руху. При цьому вибух завжди виступає як конкретне знищення конкретної форми. Крім цієї конкретної форми він нічого не знищує, а тому не може й претендувати своєю руйнівною роллю на всезагальне і абсолютне значення. Відносність його заперечливості у тому й полягає, що, виступаючи як руйнування лише у відношенні до окремої конкретної форми, він при цьому розкладає, знищує не взагалі, а тільки те, що було властиве їй як даній формі (тобто те, що визначало її як дану відмінність). Продуктами руйнування цієї форми хоча й були інші, менш складні, менш високоорганізовані якості (уламки), але менш розвинуті знову-таки не взагалі, а у відношенні лише до тієї форми, яка була піддана вибуху, у відношенні до того, що було до руйнування. Поза даними конкретними відношеннями ми не можемо говорити ні про негативність, ні про позитивність, бо цим самим ми будемо вільно чи невольно абсолютизувати одну з протилежностей.

В універсальних зв'язках мова може іти тільки про єдність цих протилежностей і безперервне їх взаємопроникнення одне в одне У цьому розумінні можна сказати, що конкретний, окремий вибух відіграє негативну,

---

1- Див. Ф. Енгельс, Діалектика природи, стор. 226..

руйнівну роль, а вибух взагалі виступає як єдність протилежностей руйнування і створення.

Таким чином, для природи байдуже, позитивну чи негативну роль відіграє те чи інше явище, у тому числі і антагонізм, і вибух. Тому й виходить, що антагонізм і вибух це не просто негативні явища. Така абсолютизація була б дуже шкідливою. В них, у єдності — і позитивна, і негативна роль. І в універсальних зв'язках те, що тут тепер негативне, там тоді позитивне, тобто протилежності безперервно переходять одна в другу.

Тому ми часто можемо бачити як звичайне і цілком позитивне явище, що розвивається, виступає у відношенні до якого-небудь іншого конкретного явища у негативній ролі, у знищувача і, навпаки, своєю згубною, негативною силою воно звільняє простір для розвитку якого-небудь явища і цим здійснює велику позитивну справу. Але для того, щоб зрозуміти, як і чому у світі не буває окремо тільки руйнування або тільки створення, а вони нерозривні і взаємопроникають, виражаються одне через друге, потрібно розглянути діалектичне взаємопроникання внутрішніх і зовнішніх суперечностей, внаслідок яких і з'являються відповідно створення і руйнування.

РОЗДІЛ II

ДІАЛЕКТИКА ВЗАЄМВІДНОШЕННЯ ВНУТРІШНІХ ТА ЗОВНІШНІХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ. ВИБУХ У МОМЕНТІ ЯКІСНОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ (В СТРИБКУ). ДІАЛЕКТИЧНА СУПЕРЕЧЛИВІСТЬ ВИБУХУ

Плутанина у питанні про природу вибуху часто породжується тим, що не завжди наочно видно, що дані суперечності, внаслідок яких відбувся вибух, є саме зовнішніми суперечностями. Це пояснюється складним переплетенням суперечностей самої дійсності. Справа в тому, що чистих протилежностей, тобто суперечливих пар, які складали б тільки внутрішні або тільки зовнішні суперечності, в природі немає. Це ми їх вириваємо для розглядання і уявно ізолюємо від усієї сукупності переплетень та відношень, розглядаючи в певному конкретному відношенні. У самій же дійсності, в універсальних зв'язках і переплетеннях протилежності в одному відношенні виступають як внутрішні, рушійні, в іншому — як зовнішні. Як те або інше з них, вони виступають тільки в певному конкретному відношенні. Без такої основи вони залишаються у взаємопроникненні — як «і те і інше» (тобто створюють єдність протилежностей).

Будь-який процес обумовлений єдністю своїх внутрішніх протилежностей, розвиток яких і потім розв'язання ведуть до переходу в іншу якість. Але кожна з цих протилежних сторін такої пари, в свою чергу, внутрішньо-суперечлива і розвиває свої внутрішні суперечності, у відношенні до яких кожна сторона згаданої пари виступає уже в зовнішній суперечності. Так і виходить, що одні і ті ж протилежності (явища, що виступають як протилежності) є одночасно і у внутрішніх, і у зовнішніх

суперечностях. Якщо при цьому одна з протилежностей стає перешкодою на шляху внутрішнього розвитку іншої, то створюється антагонізм і вибух, ломка і усунення її з шляху.

В усьому цьому грандіозному переплетенні нелегко розгледіти діалектичне співвідношення внутрішніх та зовнішніх суперечностей.

Особливо плутанину викликає те, що ті ж самі процеси, які між собою в одному відношенні виступають як зовнішні, в той же час і знову-таки між собою, але в іншому відношенні виступають як внутрішні¹.

Це легко уявити собі на прикладі діалектики взаємовідношення продуктивних сил і виробничих відносин. Як відомо, продуктивні сили і виробничі відносини є протилежності такої єдності, яка виступає внутрішніми рухаючими суперечностями у відношенні до способу виробництва в цілому. Але кожна з цих протилежностей, крім того, що вона є стороною даних внутрішніх суперечностей, маючи відносну самостійність, у свою чергу також містить у собі внутрішню єдність протилежностей, своїх внутрішніх суперечностей, що рухають кожен з таких сторін. Іншими словами, продуктивні сили і виробничі відносини, перебуваючи в єдності (в парі) і виступаючи як внутрішні у відношенні до способу виробництва в цілому, в той же час і самі окремо також мають свої власні суперечності, які є внутрішніми у відношенні до кожної конкретної сторони даної пари, що забезпечують характер самостійної якості кожної з сторін. І хоча ця самостійність дуже відносна і одна без одної ці якості не існують, але не можна сказати, що, наприклад, продуктивні сили і виробничі відносини — це одне й те ж. Ці якісні відміни сторін і обумовлені внутрішніми суперечностями кожної з них. Звідси, кожна річ як окреме ціле внутрішньосуперечлива і у відношенні до другого цілого і його внутрішніх суперечностей, виступає як зовнішня, в зовнішніх суперечностях, але, оскільки ця ж річ — частина якогось цілого, то вона — сторона внутрішньої суперечності цього другого цілого.

Так продуктивні сили розвиваються в силу своїх

---

¹ Тому у першому — зовнішньому відношенні вони можуть кінець кінцем стати перешкодою один одному і ламати, руйнувати один одного і в той же час в другому — внутрішньому відношенні вони будуть рухаючими вперед.

внутрішніх рухаючих суперечностей, які й штовхають їх розвиток безперервно вперед.

Внутрішньосуперечливе джерело такого саморуху продуктивних сил закладене у їх власній природі, що проявляється у вигляді безперервної суперечливої взаємодії людей з навколишньою об'єктивною дійсністю. Як відомо, процес відображення людиною дійсності не обмежується простим спогляданням, а пройнятий і обумовлений практичною діяльністю. На відміну від тварин, які відображають середовище, пасивно взаємодіючи з ним, внаслідок чого тварини в кращому випадку перетворюють свою біологічну структуру і цим пристосовують себе до зміненого середовища, —людина свою взаємодію з природою здійснює не безпосередньо, а через трудову діяльність. Адже на відміну від тварин, яким для свого існування достатньо збирати у готовому вигляді дари природи, людина повинна сама зробити собі засоби існування, виготовити їх. Без такої безперервної виробничої діяльності суспільство жити не може.

Виробнича ж трудова діяльність передбачає активну взаємодію людини з природою, внаслідок чого як моменти розв'язання кожного акту такої суперечливої взаємодії з'являється дещо якісно нове, чого не було до такої взаємодії, нове у вигляді матеріальних знарядь праці, а потім і разом з тим нових навичок, досвіду або у вигляді вдосконалення самої людини як виробника таких речей. При цьому кожна така нова річ, що зроблена у процесі праці, є деяким синтезом, результатом творчої взаємодії розумної людини, з одного боку, і об'єктивної дійсності, що обробляється рукою людини, з другого.

Суперечності подібної взаємодії як суперечності процесу пізнання та перетворення світу знаходять своє розв'язання в праці, у виробничій промисловій практиці (за словами К. Маркса, в чуттєво-діяльній суб'єктивній практиці), у ході якої і внаслідок якої творчість людської свідомості у суперечливій взаємодії з об'єктивною природою об'єктивізується і матеріалізується в речах, що створюються у практиці¹. Внаслідок же такого розв'язання з'являється дещо зовсім нове, чого не було і не могло

---

¹ З другого боку, об'єктивно існуючі речі, що піддаються такій цілеспрямованій обробці з боку людини, завдяки цьому немовби одухотворяються і утримують з цього моменту в собі частку людського духу, фантазії, розуму.

бути до такої одухотвореної Діяльності людини, прикладеної до явищ та речей природи.

Безперервний же ряд нагромадження подібних елементів у вигляді знарядь виробництва, навиків, досвіду і т. ін., що здійснюється через ряд якісних перетворень (розв'язань суперечностей), являє собою розвиток продуктивних сил, рухаючим джерелом яких є в кінцевому підсумку суперечлива взаємодія людей з природою, де люди і природа в їх опосередкованій працею взаємодії виступають як єдність протилежностей, що становлять внутрішні суперечності продуктивних сил.

Саме цю суперечність мають на увазі, коли говорять, що на відміну від виробничих відносин, які є виразом суспільних відносин людей у процесі виробництва, продуктивні сили є виразом відношення людей до предметів і сил природи, використовуваних для виробництва матеріальних благ.

У відношенні до цього внутрішньо суперечливого процесу, рухомого своїм джерелом руху, саморуху, виробничі відносини, що в свою чергу обумовлені своїми внутрішніми суперечностями у вигляді класових протилежностей, виступають уже як зовнішні умови (не більше), що прискорюють або уповільнюють рух, розвиток продуктивних сил. При цьому, як відомо, коли виробничі відносини (умови) сприяють або у крайньому разі не перешкоджають нормальному розвитку і своєчасному розв'язанню внутрішніх суперечностей продуктивних сил, то розвиток іде нормально й швидко. Якщо ж довгий час виробничі відносини не змінюються і виступають перешкодою у відношенні до внутрішнього розвитку продуктивних сил, то вони цим вступають в антагоністичну суперечність (зовнішню), стають перешкодою нормальному і своєчасному розв'язанню внутрішніх суперечностей продуктивних сил.

Скінчитися цей антагонізм може тільки вибухом, ломкою оболонки, перешкоди у вигляді виробничих відносин, і тоді забезпечується простір нормальному розв'язанню і дальшому розвитку продуктивних сил. Або, як уже було сказано, якщо оболонка дуже міцна і її знищити відразу не вдається, то вибух все рівно настає, але це вже вибух, ломка, знищення другої сторони антагонізму, тобто самих продуктивних сил. Прикладом цього є моменти економічних криз капіталістичних країн, коли

продуктивні сили піддаються такому нещадному, хоча й не абсолютному руйнуванню. До речі, цим вибухом теж забезпечується деякий простір розвитку продуктивних сил (т. зв. «проспериті» після кризи), але не шляхом приведення виробничих відносин у відповідність до нового рівня продуктивних сил, а, навпаки, шляхом приведення продуктивних сил у відповідність з рівнем застарілих виробничих відносин, що й досягається шляхом ломки, знищення самих продуктивних сил в період криз. Цим робиться деяка «віддушина» для їх же дальшого розвитку.

Процес перетворення виробничих відносин у перешкоду розвитку продуктивних сил можна спостерігати не тільки на прикладі капіталістичного суспільства, де відбуваються економічні кризи. Так, наприклад, виробничі відносини рабовласницького способу виробництва спочатку були найбільш сприятливою умовою для розвитку продуктивних сил. Але на певному етапі вони ж стають і зовнішньою перешкодою на шляху продуктивних сил. Починається занепад останніх. Жорстока експлуатація рабів, що панувала при такій формі відносин, довела до фізичної і розумової деградації їх, до знищення головного у продуктивних силах — самих виробників матеріальних благ. Почали деградувати і приходили у занепад також і знаряддя виробництва.

Ф. Енгельс з цього приводу пише: «Закривається вихід з подібного способу виробництва, проте, з другого боку, для більш розвиненого виробництва рабство є перешкодою, і усунення останнього стає настійною необхідністю». І далі: «Всяке, основане та рабстві виробництво, і всяке суспільство, яке ґрунтується на ньому, гинуть від цієї суперечності»¹.

Але повернемося знову до питання про діалектику співвідношення зовнішніх і внутрішніх суперечностей. Характерно, що ті ж самі виробничі відносини, які у відношенні до внутрішніх суперечностей продуктивних сил виступають як умови, що не більш як прискорюють або уповільнюють їх розвиток, в той же час у парі з продуктивними силами становлять внутрішні суперечності у відношенні до способу виробництва в цілому і є внутрішніми рухаючими силами у розвитку останнього.

Внаслідок розв'язання цих внутрішніх суперечностей

---

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, стор. 315.

в ході соціальної революції здійснюється перехід на новий ступінь, в нову якість, новий спосіб виробництва.

При розгляданні складного переплетення внутрішніх і зовнішніх суперечностей велику небезпеку становить абсолютизація однієї з сторін такої єдності протилежностей, якими є внутрішні суперечності, з одного боку, і зовнішні — з другого. Фіксувати суперечливий багато-якісний процес у ролі однієї із згаданих сторін (тобто, або як тільки зовнішні, або як тільки внутрішні суперечності), закріплювати як щось абсолютне, безвідносне і раз назавжди дане тільки таким — це все одно, що розривати і абсолютизувати нерозривні сторони єдності протилежностей. Внутрішні і зовнішні суперечності перебувають у такому ж взаємовідношенні, в якому і будь-які інші протилежності, що становлять єдність, а це означає — у взаємопроникненні, переходах одне в одне і виявленні" одним через одне. І точно так, як не буває, наприклад, самих по собі окремо мінуса або плюса і т. ін., а кожний існує в нерозривності з другим, так і суперечності зовнішні і внутрішні існують не самі по собі, а перебувають у безперервних взаємопереходах. Те, що тут тепер внутрішнє, там тоді зовнішнє, і навпаки. І навіть в один і той же час одні і ті ж протилежності є і у внутрішніх і у зовнішніх суперечностях.

Такі взаємовідношення внутрішніх і зовнішніх суперечностей мають всезагальний характер і існують в будь-якій галузі природи і суспільства.

Навряд чи є необхідність розглядати під цим кутом зору велику кількість галузей. Ми обмежимося лише однією і найбільш віддаленою від розглянутої вище — сферою вищої нервової діяльності.

Так, ми знаємо, що внутрішньою і рухаючою основою психічної діяльності людини є збудження і гальмування у корі великих півкуль, які є внутрішньосуперечливим рушієм психічної діяльності людини. Сприймаючи весь комплекс зовнішніх подразників і відображаючи, немовби освоюючи їх, психічна діяльність відповідно цьому відображенню спрямовує діяльність організму. Хоча здійснюється це не безпосередньо, а через підкірку, яка в свою чергу відає функціональною діяльністю нервової системи. А вже вона регулює всю фізіологічну діяльність організму. У складному переплетенні взаємодії усіх цих відділів і протікає немовби пронизана вищою

нервовою діяльністю життєдіяльність організму в цілому (у даному разі розглядається людина).

У нормальних умовах подразнення в усій їх різноманітності сприймаються корою і освоюються збудженням і гальмуванням, між якими то виникає суперечність, невідповідність, то вона тут же розв'язується через гальмування, приходячи у відповідність. Від нових **зовнішніх** подразників (вражень та інших впливів зовнішнього світу) з'являються нові поштовхи збудження, яке, дещо посилюючись, вступає в суперечність з гальмуванням і викликає цим необхідність загальмувати якусь попередню частину збудження, щоб дати простір новому. В безперервному чергуванні спалахів (збудження) і згасання (гальмування), які перекривають один одного, і протікає процес відображення. Іншими словами, суперечності то виникають (спалахи збудження), то тут же розв'язуються, немовби освоюються, знімаються гальмуванням (згасання). Цей нормальний психічний процес і є нормальним відображенням, немовби засвоєнням корою подразників зовнішнього світу, тобто нормальною функціональною діяльністю психіки, нормальним розв'язанням внутрішніх суперечностей — збудження і гальмування.

Але якщо зовні буде діяти занадто сильний подразник, засвоїти, подолати який психічна діяльність неспроможна (таким може бути будь-яке сильне подразнення: смерть близької людини або який-небудь трагічний випадок), то вона вступає з ним в антагонізм. Збудження і гальмування втрачають здатність нормально сприймати весь комплекс подразнень зовні і засвоювати їх, а напружують всі зусилля і спрямовують їх на подолання саме цього домінуючого зовнішнього збудження, що стає на шляху у вигляді перешкоди, тобто прагнуть розв'язати зовнішні суперечності, щоб дати простір внутрішнім.

При цьому, щоб дати простір нормальному розв'язанню внутрішніх суперечностей (збудження — гальмування), необхідно усунути перешкоду у вигляді сильного подразника, знищити її.

І. П. Павлов рекомендував так і робити, тобто усувати джерело сильних подразнень, будь це людина, що дуже образила, чи нестерпний скрежет металу, чи яка-небудь річ, що нагадує щось неприємне, і т. ін.¹

---

¹ Див. Павловские клинические среды, т. I, Изд-во АН СССР, 1954, стор. 345.

Якщо ж цього не зробити і таким чином не надати простору для нормального функціонування психіки, розв'язання її суперечностей, то вибух все одно відбудеться, але як вибух уже в самій психіці, як порушення діяльності кори, ломка, порушення нормальної взаємодії збудження і гальмування. Це спостерігається особливо тоді, коли в зіткнення вступає так званий слабкий тип нервової системи, у якого кора не витримує, не може подолати зовнішньої перешкоди, враження¹. Для дуже слабких типів навіть звичайні подразнення руйнують психічну діяльність. При цьому згадаємо, то цей процес ломки, порушення психічної діяльності, функції кори великих півкуль І. П. Павлов — фізіолог, природодослідник, називав саме **вибухом**, знаходячи, що це слово найбільш вірно означає порушення. Вибух у вищій нервовій діяльності виникає внаслідок зіткнення процесу розвитку психіки, що нормально протікає, з сильним зовнішнім подразником, який став перешкодою. Неспроможність усунути таку перешкоду призводить до ломки, вибуху самої психічної діяльності.

І. П. Павлов, розглядаючи один з конкретних випадків порушення психічної діяльності, вказував, що якщо навіть що-небудь нагадує людині про подію, яка раніше залишила глибокий слід у її психіці, то це справляє сильний вплив на психіку, і «відбувається вибух. Очевидно, цілковите гальмування кори»².

Таким чином, тут ясно, що вибух є результатом зовнішніх суперечностей і приводить до порушення діяльності **кори** і її внутрішньосуперечливої функції у вигляді взаємодії збудження і гальмування.

До цього часу мова йшла про вплив зовнішніх подразнень на внутрішні суперечності (збудження—гальмування) психічної діяльності в корі великих півкуль головного **мозку**. Але кора, в свою чергу, перебуває в складних внутрішніх і зовнішніх суперечливих зв'язках з підкіркою. Кора і підкірка нерозривні і одна без одної не діють. Взаємодіючи і обумовлюючи одна одну, вони є взаємопроникненими і становлять внутрішньосуперечливу єдність вищої нервової діяльності.

Єдність та взаємопроникнення кори і підкірки виявляються насамперед у тому, що одна із сторін такої

---

¹ Див. Павловские клинические среды, т. I, стор. 345, 347.

² Там же, стор. 345.

єдності — підкірка, як орган безумовних рефлексів, необхідна для Другої сторони цієї єдності — кори, яка, будучи органом умовних рефлексів, утворює умовні зв'язки тільки на базі безумовних рефлексів протилежної сторони даної єдності.

У цьому розумінні кора з її тимчасовими умовними зв'язками у відношенні до підкірки в певному розумінні виступає як деяка надбудова над нею. Підкірка, з свого боку, з її безумовними зв'язками фактично є свого роду базисом, основою, фундаментом у відношенні до кори, в якій утворюються умовні зв'язки на основі безумовних підкіркових зв'язків.

Поряд з цим ті ж кора та підкірка перебувають і у зовнішніх суперечностях, які виражаються через їх взаємодію як таких сторін, з яких кожна при всій нерозривності з другою не зводиться до неї, а є відносно самостійною і в свою чергу внутрішньо суперечливою. І дійсно, так само як діяльність кори обумовлена внутрішніми суперечностями таких протилежностей, як збудження і гальмування, в основі діяльності підкірки лежить суперечливий процес єдності протилежностей своїх підкіркових збудження і гальмування, що обумовлюють діяльність підкірки.

Таким чином, цілком зрозуміло, що взаємовідносини кори і підкірки як взаємодія цих двох пар внутрішніх суперечностей опосередковуються також зовнішніми суперечностями. Характерно, що в цьому плані зовнішньої взаємодії кора виступає у відношенні до підкірки і її внутрішніх суперечностей не просто як одне над одним, а як дещо «пригнічуюче» її зовні.

При цьому обмеженню піддаються у кінцевому підсумку безумовні зв'язки, рефлeksi, що схожі з тваринними, які людина дістала від своїх предків — тварин або які відображують ранні і досить елементарні зв'язки дитячого періоду розвитку індивідуума. Це придушення здійснюється через усе більше збагачення кори враженнями і новими умовними зв'язками. Т так поступово (і в плані філогенетичного розвитку вищої нервової діяльності і в онтогенетичному розвитку індивідуума) кора з її умовними зв'язками стає переважаючою у відношенні до підкірки з її безумовними зв'язками. У міру того, як організм стає дорослим, таке переважання посилюється.

Тому не дивно, що після того, як діяльність кори

мозку паралізується (як показано вище), починається посилена діяльність підкірки, що перебуває у зовнішніх суперечностях з корою. Після цього настає перевага підкіркового збудження¹ оскільки цим порушенням нормальної функції кори (у вигляді порушення її власної внутрішньосуперечливої єдності протилежностей) ослаблюється або й зовсім втрачається контроль і вплив на підкірку, тобто фактично усувається, знищується, руйнується той же зовнішній обмежувач, який дещо стримував внутрішньосуперечливу діяльність підкірки. З усуненням такої зовнішньої «перешкоди» внутрішні суперечності підкірки одержують простір для своєї діяльності.

Все це протікає саме так тому, що якщо раніше кора пригнічувала підкірку багатьма нагромадженими тимчасовими зв'язками, враженнями зовні, обмежувала ними підкірку, то тепер, коли діяльність кори порушена (а не означає по Павлову, що зникають тимчасові зв'язки, і кора перестає обмежувати зовні підкірку), цим створюється прекрасна умова для бурхливої необмеженої діяльності підкірки. При цьому людина впадає в дитинство або, висловлюючись словами І. П. Павлова, в «дитячість», перебуває під владою першої сигнальної системи. У цей час у вищій нервовій діяльності людини панують зв'язки, подібні до зв'язків у нервовій діяльності тварин, що ґрунтуються на базі першої сигнальної системи (до певної міри спільні у людей і тварин) і які до порушення кори були немовби у пригнобленому стані.

З усього вищесказаного видно, що кора і підкірка при всій їх єдності і нерозривності перебувають не тільки у внутрішніх, але й у зовнішніх суперечностях. І саме кора із своїми умовними рефlekсами виступає у відношенні до внутрішніх суперечностей підкірки, тобто у відношенні до її збудження і гальмування, як зовнішнє, що пригнічує або дає простір.

Звідси й зламвання, руйнування, порушення процесів вищої нервової діяльності виступає як відносне і реалізується у тому відношенні, в якому даний процес перебуває у зовнішніх суперечностях, доведених до зіткнення в антагонізмі.

Така відносність досить очевидна у вищенаведених прикладах, де можна бачити, що, наприклад, з порушенням

---

¹ Див. Павловские клинические среды, стор. 445—446.

нормальної взаємодії гальмування і збудження у корі зовсім не порушується внутрішня діяльність підкірки. У цьому проявляється як відносна (якісна) самостійність внутрішньосуперечливої в собі підкірки, так і відносний характер вибуху у нервових процесах.

Це не випало з уваги І. П. Павлова, який встановив, що коли кора гальмується, а з цим випадають умовні зв'язки і починають переважати безумовні рефлекси, що викликаються підкіркою, яка, таким чином, починає переважати, то в цьому випадку порушення нервової діяльності ще немає, але є переважання підкіркового збудження¹. Що ж стосується руйнування, то воно у даному випадку має місце тільки у відношенні до діяльності кори. І оскільки внаслідок такого переважання роботи підкірки людина впадає у «дитячість», то мова поки що йде про ломку психічних функцій, хоч це, як підкреслює І. П. Павлов, не є порушенням нервової системи в цілому.

Саме такий неабсолютизований, фактично діалектичний підхід І. П. Павлова до розглядання зазначених процесів дозволив йому розкрити перспективу ефективного лікування подібних порушень тих чи інших ділянок вищої нервової діяльності людини.

Зважаючи на те, що кожна з протилежних сторін внутрішніх суперечностей в свою чергу внутрішньосуперечлива, не дивно, що внутрішні суперечності однієї з сторін іноді дають їй такий поштовх уперед, що вона (як сторона) вступає у невідповідність і навіть зіткнення з іншою стороною, з якою перебуває у внутрішніх відносинах. Таке явище викликає перетворення внутрішніх суперечностей у зовнішні, аж до взаємовиключення і вибуху.

Має місце це й у вищій нервовій діяльності. Наприклад, збудження, хоч і невід'ємне від гальмування і хоч вони разом і створюють у відношенні до психічної діяльності внутрішню рухаючу єдність протилежностей, але також ясно, що кожна з сторін має відносну самостійність, аналогічно тому, як і полюси, що хоч і є нерозривними, але в той же час вони **окремі** і не збігаються в одне.

Збудження, звичайно, є більш активною стороною

---

¹ Див. Павловские клинические среды, стор. 445—446

двоєдиного процесу. Гальмування у відношенні до цієї більш рухомої сторони виступає як форма, як більш пасивна сторона і в цьому відношенні при певних умовах як щось зовнішнє. Збудження подає сигнал, дає спалах від подразника зовні, а гальмування ніби усуває його (сигнал, спалах), урівноважує, закріплює і, таким чином, виступає як умова, яка або посилює збудження, забезпечуючи простір йому, або уповільнює, гальмує його.

Таке безперервне роздвоєння і розв'язання цих протилежностей є нормальним процесом, що демонструє єдність та взаємопроникання протилежностей, хоча тут ми вже бачимо в їх взаємовідносинах періодичну взаємодію то як внутрішніх протилежностей у певному відношенні, то як зовнішніх (як зовнішніх остільки, оскільки гальмування виступає як форма, як пасивна сторона у відношенні до збудження).

Ці зовнішні взаємовідносини, що нормально проявляються, можуть бути зовні доведені до взаємовиключення протилежностей. Для цього достатньо перенапружити одну з таких сторін або обидві одразу, щоб відбувалася вже не взаємодія і проникнення протилежностей, а взаємозіткнення і взаємовиключення їх. Таке явище І. П. Павлов і називає «сутичкою» («сшибка»), тобто, зіткненням. Ось як він описує цей процес, розглядаючи хвору з розладною психічною діяльністю і з'ясовуючи причину цього порушення: «З одного боку, хвилювалась, а з іншого боку, робила вигляд, що все гаразд». І далі: «У Фрейда описано випадок, коли дівчина, дізнавшись про визнання лікарів, що її батько має померти, повинна була вдавати з себе байдужу і запевняти його, що у нього нічого серйозного немає. У даному разі це було те ж саме весь час невтримне хвилювання — чим все це скінчиться? Це й є так звана «сутичка»¹. Далі Павлов, аналізуючи результат такого збудження і гальмування, відмічає, що «у неї зовсім порвалося гальмування»². «Ця сама сутичка зовсім знищила гальмування, вона (хвора.—В. Б.) зовсім не може гальмувати... Слаба нервова система цим і характеризується: надзвичайне переважання пасивно-оборонної реакції, якщо немає сил, щоб іти на агресивність. Тут випадок зовсім простий з

---

¹ Павловские клинические среды, т. I, стор. 349—350.

² Там же, стор. 353, (Підкреслення наше.—В. Б.).

фізіологічної точки зору — порушення нервової рівноваги»¹.

З вищенаведеного ясно, що в результаті зіткнення доведених до антагонізму збудження і гальмування одна з протилежних сторін порушується, знищується, зламується (у даному випадку це гальмування). Але після цього, оскільки з боку гальмування збудження не стримується, то своїм бурхливим розвитком психічне збудження вступає у суперечність (у зовнішню суперечність, в розумінні невідповідності) з функціональними фізіологічними можливостями самої нервової системи. Тобто, якщо б нервова система була сильнішою, належала б до більш сильного типу, то вона витримала б таке психічне перенапруження, збудження, пододала б його натиск (обійшлося б одноразовою істерикою, плачем та іншими тимчасовими переживаннями, а потім все прийшло б в норму, як кажуть, «пережити горе» в розумінні подолати його, перетерпіти). Але слаба нервова система (слабий тип нервової системи) не витримує такого тиску зовні, а вірніше нервова система не може сама подолати цю зовнішню перешкоду і підпадає ломці, знищенню і порушенню рівноваги нормального процесу вже фізіологічних функцій нервової діяльності, з якими психічне увійшло у зовнішню суперечність, і цим ламає, порушує нервову фізіологічну рівновагу (тоді як у першому випадку до цього ще не доходило).

Таким чином, розглядання діалектики взаємодії внутрішніх і зовнішніх суперечностей вищої нервової діяльності дозволило побачити, по-перше, відносність, взаємопроникання і взаємопереходи внутрішніх і зовнішніх суперечностей, коли кора і підкірка, збудження і гальмування, при всій їх нерозривності, виступали то як зовнішні, то як внутрішні у певних відносинах, а по-друге, переконатися у тому, що і в нервовій діяльності є антагоністичні зіткнення («сутички»), розв'язання яких закінчується вибухом, ломкою. знищенням у крайньому разі однієї з протилежностей, що зіткнулися.

Для діалектичного мислення в описаному вище немає нічого парадоксального і незвичайного. Діалектично протікаючий процес, коли одне переходить в свою протилежність у різних відношеннях і одночасно виступає і тим

---

¹ Павловские клинические среды, т. I, стор. 353—354. (Підкреслення наше.— В. Б.).

і другим, чимсь протилежним, — це звичайне явище. Причина переходить у наслідок, і, навпаки, випадковість у необхідність, і, навпаки, суть у явище, еволюція в революцію і т. ін. і, нарешті, внутрішня суперечність у зовнішню, і навпаки. І це не тільки в тому розумінні, що вони переходять одне в одне при певних обставинах, умовах, а і в тому, що в кожний даний момент одні й ті ж протилежності перебувають і у зовнішніх суперечностях і у внутрішніх одночасно (хоча і в різних відношеннях). Як те або інше з вищенаведених суперечностей, вони виступають в певному конкретному відношенні. Без такої підстави вони залишаються у взаємовідношенні — як те і друге¹, У тому відношенні, якому ці суперечності виступають як внутрішні, вони рушійні; у тому ж відношенні, в якому вони ж проявляються як зовнішні,— рушійними не є. (Якщо ж при цьому одна сторона стає перешкодою у відношенні до другої сторони цієї ж пари суперечностей, то в результаті буде зіткнення і потім вибух).

У світлі розглянутої діалектичної взаємодії внутрішніх і зовнішніх суперечностей і з'ясувавши їх відносний характер, неабсолютність відміни і можливість переходу одних в інші в залежності від конкретного відношення можна розглянути питання діалектичного співвідношення таких протилежностей, як зміст і форма, і періодичної ломки, скидання останньої.

Саме взаємопрониканням і перетворенням внутрішнього у зовнішнє обумовлена зміна застарілої форми у момент якісного перетворення.

Як відомо, зміст і форма нерозривні, єдині в своїй протилежності². Вони є взаємопроникаючими,

---

¹ З діалектики взаємовідношення протилежностей, що перебувають у єдності, випливає також, що кожний даний момент взаємодії протилежностей як те і інше (і внутрішнє і зовнішнє) виступає лише в різних відношеннях, тобто у тому або іншому відношенні. І, навпаки, в одному і тому ж відношенні ці ж самі протилежності виступають тільки як або те або інше, як або внутрішні, або зовнішні суперечності.

Як видно, і тут має місце єдність взаємопроникаючих протилежностей, якими в даному випадку є сама єдність (і те і інше), з одного боку, і взаємовиключення (або те або інше) — з другого боку, які, як і всякі протилежності, що перебувають у єдності, також нерозривні, одне без другого не існують і одне через друге виражаються.

² Зрозуміло, що мається на увазі не координаційна нерозривність форми і змісту (як одне завжди поряд з другим), а діалек-

виражаються одне через друге і як форма або зміст проявляються тільки в певному конкретному відношенні. Але поряд з такою єдністю, що доходить до тотожності протилежностей, існує і відмінність останніх, яка може бути доведена до взаємовиключення протилежностей, аж до скинення форми. Суперечливість же самих цих протилежностей; зміст — форма припускає й суперечливу взаємодію — то як з'єднання, майже злиття, то як роз'єднання, майже взаємовиключення. У відношенні до цілого, формою і змістом яких вони є, вони єдині і нерозривні; ми не можемо розірвати їх. І в той же час вони мають відносну самостійність, на підставі якої ми можемо сказати: ось це у даному разі — форма, а ось це зміст, тобто або це форма або зміст до даного одного і того ж відношення. А вже це говорить про те, що такі протилежності при всій їх єдності не можна ототожнювати, вони виступають у відношенні одне до одного і як щось зовнішнє, бо, як ми бачили вище, внутрішні суперечності, що обумовлюють якісну визначеність кожної з сторін як саме таку, виступають у відношенні одне до одного в зовнішніх відносинах.

Часто можна зустріти твердження, що форма — це не є щось чисто зовнішнє, що знаходиться на поверхні, а це внутрішня структура, яка не має, мовляв, безформного змісту, як і беззмістовної форми і т. ін. І це цілком справедливе застереження від поверхового розуміння форми як чогось зовнішнього у відношенні до суті предмета. І дійсно, немає таких процесів у природі, які були б самі по собі тільки формами або інші тільки змістами.

Але не меншою загрозою є й абсолютне ототожнення цих протилежностей. Ніхто не може сказати, що зміст — це форма, а форма — це зміст (хоч у певному розумінні і відношенні воно так і є: те, що в даному відношенні — форма, воно ж у другому відношенні — зміст, і навпаки). Наприклад, свідомість — форма у відношенні до об'єкта, який вона відображає, і вона ж є змістом у відношенні до мови. Так само виробничі відносини

тична, яка передбачає, між ними, як протилежностями, панування боротьби, що забезпечує таку внутрішню суперечливу єдність, при якій зміст завжди містить в собі форму, і навпаки, форма містить в собі в знятому стані зміст. Така діалектична єдність цих протилежностей робить одні й ті ж процеси одночасно і формою і змістом в різних відношеннях.

є форма у відношенні до продуктивних сил і зміст у відношенні до ідеологічних форм.

Якщо проаналізувати взаємовідношення форми і змісту, то «при розгляданні протилежності між формою і змістом істотно важливо не упустити з поля зору, що зміст не безформний, а форма одночасно міститься в самому змісті і являє собою дещо зовнішнє йому. Ми тут маємо подвоєння форми: по-перше, вона, як рефлектована всередину себе, є зміст; по-друге (і це у нашому дослідженні найбільш важливо. —В. Б.), вона, як нерефлектована всередину себе, є зовнішнє, байдуже для змісту існування»¹.

В силу такого подвоєння форми і виявляється її проявлення то як внутрішнього (рефлектованого в себе), то як зовнішнього, відносно самостійного у відношенні до змісту.

Оскільки форма і зміст внутрішньо зв'язані, вони є рухаючими вперед протилежностями, що внутрішньо обумовлюють рухаючу суперечність. Оскільки ж вони складають і зовнішні суперечності, то кожна сторона з таких протилежностей (відносно самостійна і внутрішньосуперечлива в собі) в міру розвитку із своїм конкретним темпом і характером розвитку обов'язково рано чи пізно вступає у невідповідність з другою. Поступово сторони розходяться настільки, що взаємовиключають одна одну².

Новий зміст, що зароджується всередині даної форми, в процесі становлення, в момент розв'язання внутрішніх суперечностей оформлюється, тобто набуває нової форми, усуваючи, перемагаючи стару форму як таку, що вже не відповідає цьому змістові і стає зовнішньою оболонкою у відношенні до нового (цим же воно заперечує і старий зміст, перетворивши його, таким чином, у застарілу форму). Ломка цієї застарілої форми, яка стала зовсім зовнішньою і перешкоджаючою, протікає досить спокійно, якщо стара форма не чинить сильного опору, і більш бурхливо, якщо відсталала форма чинить

---

¹ Гегель, т. I, стор. 224. (Підкреслення наше. —В. Б.).

² У нескінченно-переплетеному зв'язках і відношеннями світі кожне будь-яке явище до чого-небудь, в якому-небудь відношенні — зміст, в якому-небудь — форма (форма чогось), яким би самостійним не здавалося це явище. Воно немовби прагне придбати форму і стати формою іншого.

опір. У відношенні до нового змісту, який знаходиться у процесі набуття нової форми, у процесі оформлення, застаріла форма є зовнішньою перешкодою цьому процесу розв'язання і підлягає злому, вибухові.

Розглянемо це на прикладі виробничих відносин, які є формою у відношенні до продуктивних сил. Вони є нерозривними з продуктивними силами (одне без другого не буває), але в той же час вони і відносно самостійні, а отже і зовнішні. Приходячи у невідповідність, вони доходять до взаємовиключення і до ломки форми, і теж спокійно або бурхливо.

Оскільки таке відбувається саме в період якісного перетворення (стрибка), то виходить, що ломка старих форм є процесом, що включається в момент розв'язання суперечностей, в момент якісного перетворення (в стрибок), як процес, який знімає застарілу форму, що стала перешкодою на шляху нового з його новими внутрішніми суперечностями і новою формою, що зародилася. (Ті ж капіталістичні виробничі відносини в момент соціальної революції зламуються як зовнішня форма, що заважає новій соціалістичній формі, яка народжується в цей же час і є нерозривною з новим змістом і тому більш внутрішньою до нього, тоді як стара, більш зовнішня, потребує знищення як перешкода).

Оскільки у сукупному, нескінченному абсолютному русі, у нескінченному переплетенні і співвідношенні суперечностей будь-які суперечності є то внутрішні, то зовнішні і безперервно змінюються, то це й дає можливість сказати, що всякі внутрішні суперечності у своєму розвитку доходять до взаємовиключення і розв'язуються з переходом у протилежність.

Таким чином, ми могли переконатися, що і в процесі взаємодії форми і змісту, якими б вони не були єдиними і нерозривними, внутрішнє переходить у зовнішнє аж до взаємовиключення і зіткнення сторін, що були ще недавно внутрішніми. При цьому здійснюється зламування, вибух форми. Але відбувається це ні в якому разі не тоді, коли має місце внутрішня єдність форми і змісту, що здійснюють саморозвиток, а тоді, коли форма, застарівши, стає зовнішнім і, ставши перешкодою у відношенні до тенденції нового, що входить з ним у взаємовиключення, під його тиском гине.

Увесь цей процес розвитку суперечностей із

завершенням у якісному переході і є «боротьба змісту з формою, і навпаки. Скидання форми, перероблювання змісту»¹. При цьому скидання, руйнування застарілої форми, що стала тісною і перешкоджає розвитку, відбувається у процесі якісного перетворення. Це й є елемент вибуху, знищення, руйнування, який існує у періоді якісного переходу (в стрибку) і є, в кінцевому підсумку, безпосереднім продуктом зовнішніх суперечностей, доведених до зіткнення.

* * *

Як відомо, стрибок як перерив поступовості є результатом визрівання та розв'язання внутрішніх суперечностей. Внутрішні суперечності, досягаючи найвищої точки розвитку, доходять до взаємовиключення, і в цю мить починається якісне перетворення — стрибок, який являє собою момент єдності буття і небуття, єдності руйнування (старого) і створення (нового). Але ж взаємовиключення, як і руйнування (вибух), це, як ми бачили, доля зовнішніх суперечностей. Очевидно, відбувається перехід внутрішніх суперечностей у зовнішні. У принципі зрозуміло таке діалектичне перетворення, і ми це бачили у попередніх підрозділах. Але важливо познайомитись дещо докладніше з «механізмом» цього переходу.

Як вже говорилося, в універсальному сукупному русі кожне окреме явище лише відносно окреме, і суперечності, які є внутрішніми для даної окремоті і обумовлюють її, як саме таку, в свою чергу, не абсолютно окремі, а також сукупні. Зрозуміло, що кожна сторона з такої пари протилежностей теж внутрішньосуперечлива. Крім того, вона ж перебуває ще й у зовнішніх відношеннях з іншими внутрішньосуперечливими в собі окремотями. І так само як протилежності, а точніше, процеси, явища, речі, що складають собою взаємодіючі протилежності, перебувають одночасно і у внутрішніх і у зовнішніх суперечностях, суперечності, які існують між ними, теж переходять одна в одну.

Розглядаючи будь-яку з таких пар, що перебувають у взаємопрониканні і складають внутрішні суперечності певної якості, ми не можемо не зважати на згадану складність і внутрішню суперечливість кожної з

---

¹ В. И. Ленин, *Философские тетради*, стор. 193. 7-1037

сторін, що складають цю пару, кожна з яких безперервно **розвивав свої** внутрішні суперечності. Тим більше, що розвиток цих внутрішніх суперечностей, що нами розглядаються, обумовлений розвитком внутрішніх суперечностей кожної з сторін і являє собою приблизно таку картину.

У кожній парі, що розглядається, як і в будь-яких внутрішніх суперечностях, одна з нерозривних протилежних взаємодіючих сторін завжди більш активна, рухома, революційна (у способі виробництва — це продуктивні сили, а не виробничі відносини; в буржуазному суспільстві — пролетаріат, а не буржуазія, у русі органічного світу — пристосування, а не спадковість; в організмі — дисиміляція, а не асиміляція; у механіці — відштовхування, а не притягання і т. ін.¹), тоді як друга сторона більш консервативна, пасивна і являє собою форму, оболонку у відношенні до першої. А це означає, що така більш рухома сторона розвиває свої внутрішні суперечності більш інтенсивно, більш енергійно і у процесі кількісного визрівання протилежностей, що розглядаються, поступово немовби висувається вперед, все більш приходячи у невідповідність до своєї другої сторони. Такий бурхливий розвиток більш рухомої сторони висувається так далеко вперед, що друга, пасивна сторона, з своїми внутрішніми суперечностями, що менш інтенсивно розвивається, стає гальмом, перешкодою нормальному розвитку внутрішніх суперечностей революційної сторони. Вона немовби сковує рух революційної сторони, що йде вперед, стає кайданами для неї. У той момент, коли це відбувається (а в кожному конкретному випадку це свій момент) фактично через зовнішнє зіткнення внутрішніх суперечностей з перешкоджаючою другою стороною, виникає зіткнення і взаємовиключення протилежних сторін, які ще недавно взаємопроникали і склали внутрішні суперечності.

Тепер під натиском внутрішніх суперечностей однієї з сторін друга сторона, яка стала перешкодою, вибухає. Цим зламується форма (оболонка), яка була властива тому явищу, внутрішні суперечності якого ми розглядали як такі, що її обумовлюють. Ось це

---

¹ У фізіології — це функція, а не орган; у фізіології вищої нервової діяльності — збудження, а не гальмування; в економіці — виробництво, а не споживання і т. ін.

зламування і є той вибух, який має місце у моменті якісного перетворення, у стрибку, як деяка складова частина останнього.

Як видно з наведеного, цей вибух, як і всі інші вибухи, є не що інше, як такий же продукт подолання перешкоди.

Наприклад, на перших кроках якісно нового, буржуазного суспільства між пролетаріатом і буржуазією при всій їх протилежності існувала деяка єдність. Дуже відносна єдність, але все ж одна сторона протилежності без другої не могла б існувати. Тим більш, що в цій єдності вони виступали проти феодалізму. Тобто пролетаріат і буржуазія (як третій стан) виступали єдиними у тому відношенні, в якому вони були стороною в цілому, в суперечностях, у боротьбі з другою стороною — феодалами. З часом же пролетаріат все більше розвиває свою класову самостійність. І як більш революційний клас, як більш рухома сторона, якій належить майбутнє, все більше наближується до моменту взаємовиключення з буржуазією.

Друга сторона протилежності (буржуазія), якщо на перших порах і брала деяку участь у виробництві, виступала у ролі організатора виробництва, то тепер поступово відчужує себе від виробництва (а також від безпосередніх виробників), перетворюючись у паразита, який займається, за виразом В. І. Леніна, стрижкою купонів, і є кайданами, зовнішньою перешкодою для дальшого розвитку продуктивних сил. В. І. Ленін вчить, що в епоху імперіалізму продуктивні сили вже на такому рівні, який потрібен для соціалізму, необхідно лише усунути буржуазну верхівку, яка стала паразитом та перешкодою.

Так втрачається єдність, більше того, внаслідок все більшого роздвоєння єдиного, вона переходить у взаємовиключення, а потім у вибух і усунування однієї сторони ¹ (що стала перешкодою) під натиском другої — під натиском пролетаріату, що виражає інтереси продуктивних сил.

І хоча це буде вибух однієї з тих сторін, кожна з яких у певному відношенні перебуває у внутрішніх взаємовідношеннях, але він не є результатом їх

---

¹ У нашому прикладі — усунування панівної капіталістичної форми власності.

внутрішньої взаємодії, а є результатом їх зіткнення як зовнішнього зіткнення двох внутрішньосуперечливих в собі явищ.

Це і являє собою той руйнівний елемент, що з необхідністю має місце у моменті якісного перетворення (у стрибку), який є завжди єдністю створення і руйнування, буття і небуття.

Але те, що виступає руйнівним елементом у самому стрибку, хоч само по собі і вибух, але не є тим, що ми маємо на увазі, коли говоримо «стрибок з вибухом», розуміючи при цьому вибух поряд з стрибком, вибух, що супроводжує стрибок. Те, що зветься стрибком з вибухом, в даному відношенні повинно було б мати такий вигляд: даний момент розв'язання суперечностей і вищезазначеної ломки старого і створення нового супроводжувався б вибухом, ломкою якогось явища, що виступило перешкодою нормальному і своєчасному розв'язанню цих суперечностей, які дозріли і прагнуть до розв'язання. Знищення цієї зовнішньої перешкоди і було б вибухом, що супроводжує процес розв'язання внутрішніх суперечностей, які, звільнившись цим від зовнішньої перешкоди, нормально б продовжували свою справу.

Те ж зламування, яке відбувається всередині стрибка у самому моменті його, є також вибухом (як і всі інші, це звичайний вибух) у своєму відношенні, тобто у тому відношенні, в якому воно усуває перешкоду у своєму масштабі і дає цим чомусь простір (простір якимсь суперечностям, що розв'язуються); і в той же час у відношенні до даного стрибка він виступає як його необхідна руйнівна частина.

Переpletення і взаємопереходи внутрішніх і зовнішніх суперечностей не будуть здаватися дивними, якщо розглядати усі явища діалектично, в універсальних зв'язках усього з усім, де будь-яке явище в тому чи іншому відношенні виступає то в одній ролі, то в іншій, навіть протилежній.

І так завжди. В силу існуючого всезагального зв'язку всього з усім, взаємопроникання усіх форм і відсутності різких граней між різними якість, що являють собою по суті лише різні окремі (відносно окремі) форми одного й того ж — рухомої матерії, будь-яке явище з його своїми внутрішніми суперечностями, що обумовлюють його як саме дане, в якому-небудь іншому

відношенні обов'язково виступає як сторона якої-небудь пари деякого роду єдності протилежностей, які складають, в свою чергу, внутрішні рушійні суперечності у відношенні до чогось ще¹.

Звідси, у тому відношенні, в якому це явище виступає як дещо окреме, ціле, конечне, а значить і внутрішньосуперечливе в собі, воно, розвиваючи свої внутрішні суперечності, йде до певного завершення цього розвитку, до розв'язання в іншу якість. Оскільки ж це саме явище виступає в якому-небудь відношенні ще й як сторона якоїсь другої єдності протилежностей і цим як частина якогось іншого цілого, то воно у цьому відношенні взаємодіє як зовнішнє і може прийти у невідповідність з іншою стороною, що знаходиться з нею у парі, яка складає єдність протилежностей і, таким чином, вступити з нею у взаємовиключення аж до вибуху.

Але й цей описаний відрізок взаємодії форм є лише нескінченно малою частиною об'єктивно переплетених суперечностей і обумовлених ними якісних станів, які взаємовідносяться у різних масштабах, ступенях спільності, в супідрядності, в субординації та координації і які ми вирвали для розглядання із світових зв'язків.

Якщо ж ураховувати гранично всезагальні зв'язки усього з усім і не абсолютизувати жодного з таких вирваних нашим розгляданням явищ у тій чи іншій з його нескінченної кількості ролей (якостей) і при цьому кожного разу мати на увазі нагадування Ф. Енгельса про те, що «немає ніяких непримиренних протилежностей, ніяких насильно фіксованих розмежувальних ліній і відмінностей» і що, коли зустрічаються в природі протилежності і відмінності, то їх нерухомість, абсолютність вносяться в природу виключно нами»², — то тоді стає ясным, як це у світі будь-яка окрема форма (якість) лише

---

¹ Відомо, що виробничі відносини, наприклад, поряд з тим, що мають свої внутрішні суперечності, які роблять їх саме тим, чим вони є, виступають також і стороною в єдності протилежностей з продуктивними силами, що складають разом внутрішні суперечності у відношенні до способу виробництва. Але й цього недостатньо. Ті ж самі виробничі відносини перебувають (як сторона) у нерозривній єдності з ідеологічними формами суспільної свідомості, у відношенні до яких вони виступають в ролі матеріальної основи, фундаменту (базису) і перебувають у внутрішній суперечливій нерозривній єдності, складаючи у цьому відношенні свої внутрішні суперечності і т. ін.

² В. І. Ленін, Твори, т. 14, стор. 228.

відносно окрема і при всій своїй якісній визначеності є частиною ще чогось такого, у відношенні до масштабу якого виступає нескінченно малою кількісною одиницею, якісна самостійність якої знімається в цілому.

І в той же час ця ж сама форма складається з певної кількості інших форм, які зняті в ній і як частини відчужують у цьому відношенні свою якісну самостійність. Таке переплетення і взаємопроникнення існує у всі сторони до нескінченності¹.

Гранично всезагальний характер такого універсального взаємопроникнення охоплюється такими гранично всезагальними діалектичними поняттями, як всезагальний зв'язок всього з усім, взаємодія, єдність і боротьба протилежностей, **СУКУПНИЙ рух** і т. ін.

У такому нескінченному суперечливому сукупному русі є цілком природним те, що той процес, який у даному відношенні виступає вибухом, зламуванням (наслідок зовнішнього зіткнення), в той же час у другому відношенні у іншому масштабі виступає як знищувач перешкоди на шляху якихось внутрішніх суперечностей, яким він дає **ПРОСТІР** (дивись стрибок з вибухом). Більше того, цей самий вибух разом з тими **ВНУТРІШНІЙ** суперечностями, розв'язання **ЯКИХ ВІН СУПРОВОДЖУВАВ**, в свою чергу, може бути лише частиною якогось **ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ** іншого, більшого масштабу, пронесу, в який дані суперечності що розвиваються (розв'язання яких супроводжувалось вибухом), включаються як частина, що складає лише одну з внутрішньо взаємодіючих сторін. і **ПРИ** тому ту, яка в силу свого відставання *стала* кайданами, перешкодою для **ДРУГОЇ** сторони і таким чином піддалася зламуванню. І, нарешті, цей же самий вибух ще в якому-небудь певному відношенні відбувається в той момент, коли в даному масштабі здійснюється якісне перетворення (стрибок), і, таким чином, він є руйнівним елементом, що входить до моменту якісного переходу. І це не в розумінні збігу немовби вибух трапився саме в цей час. У самому об'єктивному ході речей будь-яке явище, в тому числі і вибух, виступає у нескінченній кількості якостей, відношень, сторін, моментів і т. ін., найрізноманітніших і навіть протилежних.

---

¹ І саме це звичайно мають на увазі, коли говорять про невичерпність будь-якого окремого елемента або про невичерпність природи в усіх напрямках.

Все це тим більше стає зрозумілим, якщо врахувати, що спеціальних явищ, які б були стрибками, як такими, у природі немає, а цю роль виконує звичайний процес. Тому й виходить, що будь-який вибух в одному випадку (відношенні) супроводжує стрибок, тобто відбувається **вибух з стрибком**, супроводжує момент якісного перетворення, в другому відношенні і масштабі він же у стрибку, тобто включається в момент якісного перетворення. Але в усіх випадках це буде результат зовнішнього зіткнення і подолання перешкоди, де сам по собі (а не означає — у тому відношенні, в якому він є вибухом) він є ломкою, знищенням тієї форми, на яку він спрямований,— і тільки. І ніякого розвитку, створення вибух сам по собі не несе, хоча у такій ролі він відносний і має значення лише в рамках згаданого конкретного відношення. В усіх інших відношеннях він уже не те. І навіть цією своєю заперечувальною роллю, своєю необхідною для створення руйнівною роботою вибух забезпечує необхідний розвиток.

Нічого дивного в тому немає, що в універсальному сукупному русі і зв'язку всього з усім відбуваються найскладніші перетворення, переходи внутрішнього у зовнішнє, зіткнення, вибухи і т. ін.

Так у всезагальному русі руйнування одного дає простір чомусь іншому і т. ін. Тому й не буває абсолютного руйнування і абсолютного створення, а одне існує поряд з іншим, одне в одному, одне через одне і одне для одного.

Той вибух, який має місце у стрибку, і є те, що своєю руйнівною заперечувальною роллю забезпечує сторону небуття¹ в єдності буття і небуття і відкриває простір новому буттю, що власне і є суттю якісного переходу (стрибка). А оскільки, в силу відносності стрибка, єдність буття і небуття завжди є в будь-якому окремому явищі, то й вибух, руйнування, заперечувальна сила завжди є разом із створенням, ствердженням, забезпечує Цю єдність буття та небуття.

Нерозривність позитивної і негативної, руйнівної і творчої тенденцій, їх відносність і взаємопроникання обумовлені відносністю внутрішніх і зовнішніх

---

¹ Таке небуття має сенс лише як конкретне у відношенні до певної форми.

суперечностей і їх взаємопрониканням та взаємопереходами, оскільки вони є продукти цих суперечностей.

Одні і ті ж суперечності в один і той же час є і внутрішніми і зовнішніми (у різних відношеннях). А якщо так, то в одному відношенні вони можуть створювати, а в другому—руйнувати. У тому відношенні, в якому суперечності є внутрішніми, вони ведуть до створення, в якому вони ж є зовнішніми, —до руйнування, до вибуху.

Тому так важко відокремити одне від одного ці *протилежності* (створення і руйнування), які існують *разом*, не існують одне без одного і виражаються у кінцевому підсумку у вигляді безперервної боротьби нового з старим, загибелі старого і створення *нового*.

Життя і смерть, створення і руйнування нерозривні, як протилежності у будь-якому розвитку. Нове не *може* з'явитися як нове, доки не зруйнується стара форма, яка стала перешкодою. А оскільки на шляху створення *нового* щось (старе) завжди *виступає* перешкодою, то воно завжди супроводжується руйнуванням (цієї перешкоди). Тому й не буває переходу в іншу якість (стрибка) без елементу руйнування застарілого.

Якщо б такої єдності цих протилежностей не було, тобто не було руйнування *при* створенні, ніяке нове не могло б собі пробити шлях і подолати перешкоду. Застарілі форми, закостенілі, навічно застигли, зовсім були б нездоланими перешкодами новому. Та й взагалі *про* розвиток не може бути й мови без визнання такої єдності протилежностей.

Саме *завдяки* цій нерозривності позитивної і негативної сторін будь-яка конкретна річ завжди є єдністю і буття і небуття, єдністю *її життя* і смерті. тобто такою супечливою єдністю, *яка* забезпечує її рух уперед.

Абсолютного заперечення у природі не існує. Кожне заперечення передбачає твердження. І дійсно, *кожна* суть постійно змінюється, перетворюючись з *того*, що вона є, в те, що вона не є. і з *того*, що вона не є, в те, що вона є. Так, наприклад, мертве породжує живе, а живе—мертве. І це не тільки в історичному аспекті, але й безперервно, в кожному даному життєвому циклі кожної окремої взаємодії організму з середовищем.

Дещо аналогічне відбувається у будь-яких кінцевих речах, які і являють собою єдність буття і небуття.

Отже, вибух, будучи результатом, продуктом

зовнішніх зіткнень звичайних процесів виступає як необхідність у розвитку, чому й складає частину моменту якісного перетворення (стрибка), який дає нову якість і рух уперед. (Відомо, що у момент якісного перетворення найбільш яскраво виявляються внутрішні всезагальні закономірності, то складають необхідність. Крім усіх інших, у цей момент виявляються і такі закономірності, як єдність ломки і створення, буття і небуття, плюс і мінус (суперечливість), тобто все те, про що говорить В. І. Ленін у «Философских тетрадах», характеризуючи цей момент¹).

Оскільки безвідносних" явищ не буває, а в універсальних зв'язках всі явища перебувають у якомусь відношенні одне до одного, у взаємодії, то й виходить, що будь-яке явище у відношенні до якого-небудь іншого у внутрішніх зв'язках виступає то як частина, то як внутрішнє, то як зовнішнє, то як прискорювач, то як перешкода, а то як руйнівник останньої, залишаючись у другому відношенні зовсім не тим².

Таким чином, оскільки немає у світі нічого такого, що було б тільки самим собою, а ми лише умовно ізолюємо, вириваючи із зв'язків усього з усім ту чи іншу сторону того чи іншого явища, то ми при найбільш всебічному вивченні даного явища в його багатозв'язковості і взаємовідношенні (а діалектичний метод потребує саме такого розглядання) з'ясуємо, таким чином, в якій з кінцевих взаємодій, в якій ролі виступає дане явище. При цьому ми переконуємося, що, крім усіх інших ролей, воно в якомусь своєму відношенні виступає і в ролі вибуху, зламування чогось конкретного, якщо виникають зовнішні зіткнення, в яких щось у відношенні до чогось виступає перешкодою. Вибух і покликаний усунути цю перешкоду шляхом руйнування і знищення її як такої.

У пропонованій роботі робиться спроба розглянути «механізм» даного процесу у певному конкретному відношенні, взаємодії, в якому він виступає в ролі вибуху.

---

¹ В. І. Л е н і н, Философские тетради, стор. 265.

² При всьому цьому треба завжди боятися абсолютизації тієї чи іншої сторони суперечності. Якщо в розділах роботи більш підкреслюється руйнівна роль вибуху, то це не означає, що при цьому є бажання абсолютизувати і подати вибух як дещо саме собі рівне, абсолютне у своїй руйнівній ролі. Висування у роботі руйнівної ролі вибуху умовне і виправдовується у плані вивчення саме цієї його ролі в певному відношенні у процесі руху.

Природно, що для нього довелося тимчасово дещо відхилитися від усіх інших його ролей, ізолювати його у цьому плані і розглядати як тільки вибух, як руйнування, знищення і т. ін.

Під кутом зору розглянутого в даному розділі стає, зокрема, зрозумілим питання про відміну антагонізму, що супроводжує розвиток суспільства на всьому протязі форми відносин панування і підлеглості, незважаючи на ступінь розвитку внутрішніх суперечностей між продуктивними силами і виробничими відносинами (як це було показано на початку роботи), від взаємовиключення до якого доходять внутрішні суперечності напередодні свого розв'язання і то має місце між продуктивними силами і виробничими відносинами, напередодні кожного революційного переходу *від* однієї формації до другої, від одного типу відносин до другого. Тим більш значним є не взаємовиключення в епоху, коли революційний перехід від одного типу відносин в інший співпадає з революційним переходом від однієї *форми* відносин в цілому в другу, як не має місце *в наш час*, коли на землі здійснюються революційний перехід не тільки від капіталістичної формації до соціалістичної формації, а й від форми відносин панування і підлеглості в цілому у форму відносин співробітництва і взаємодопомоги у всесвітньому масштабі. Як один, так і другий тип взаємовиключення, що співпали і знайшли свій концентрований вираз у класовому взаємовиключенні між пролетаріатом і буржуазією, здійснюють своє розв'язання у соціалістичній всесвітній революції. З цим і здійснюється вичерпання і ліквідація всякого соціального антагонізму взагалі. До остаточного завершення соціалістичної революції у всесвітньому масштабі вказане взаємовиключення, як класове взаємовиключення між пролетаріатом і буржуазією, триватиме ще і в наш час як класове взаємовиключення між системою соціалізму і системою капіталізму. І ніяке угодовство, реформізм і т. ін. не в змозі затушувати цю класову боротьбу, припинити поступальний революційний розвиток об'єктивної необхідності.

РОЗДІЛ III

ТЕОРЕТИЧНІ ВИСНОВКИ У ЗАСТОСУВАННІ ДО ДЕЯКИХ ГАЛУЗЕЙ ПРИРОДОЗНАВСТВА ТА СУСПІЛЬНОГО ЖИТТЯ

Навряд чи слід доводити, яке місце займає знання діалектики взаємовідношення внутрішніх та зовнішніх суперечностей і способів їх розв'язання для правильного аналізу природничо-наукових або суспільних процесів. При цьому особливо важливо визначити, в якому конкретному випадку, які з великої кількості переплетених суперечностей у тому або іншому процесі або події і в якому відношенні є внутрішніми, а значить і рушійними, а в якому відношенні — зовнішніми; які з них забезпечують рух уперед, а які ведуть до руйнування.

Зробити все це можливо лише за допомогою діалектичного способу мислення. Останнє не тільки дозволяє розкрити об'єктивні зв'язки і відношення, що приховані від безпосереднього чуттєвого сприймання, але й застерігає від помилок, якими на кожному кроці загрожує так званий «здоровий розум».

Не слід, наприклад, думати, що раз йдеться про внутрішні суперечності, то це означає, що вони повинні бути обов'язково **всередині чогось**, у тому розумінні, до якого ми звикли в побуті з точки зору «здорового розуму».

Так само й зовнішні суперечності не завжди наочно демонструють свою суть. Так, наприклад, суперечності між окремими капіталістичними монополіями хоча й існують, так би мовити, всередині буржуазного суспільства, але ж у даному відношенні вони є зовнішніми.

Досить поширеною у біології є тенденція вважати так звану внутривидову боротьбу виразом внутрішніх

суперечностей, які нібито є рушійними у розвитку видів. Причому нерідко такий погляд базується тільки на тій формальній підставі, що з самої назви *внутривидова боротьба* випливає, що суперечливий процес відбувається всередині (внутрі) чогось¹.

У дійсності ж, навпаки, те, що називається внутривидовою боротьбою, фактично і є виразом зовнішніх суперечностей, зовнішніх між окремими організмами, кожний з яких розвиває свої внутрішні суперечності (в кінцевому разі: організм — середовище) й діє на внутрішній саморозвиток іншого лише як прискорюючий або уповільнюючий зовнішній фактор.

У той же час взаємовідношення організму і середовища при всій уявній самостійності кожної з сторін і зовнішності їх відношень утворюють собою внутрішні суперечності, що рухають розвиток організму. Досить звернути увагу на нерозривність, взаємопроникання та взаємопереходи цих протилежностей, щоб переконатися в тому, що вони мають усі дані внутрішніх, рушійних суперечностей. Дійсно, ні одна з сторін, що утворюють таку єдність, не може існувати без другої.

Навряд чи слід докладно роз'яснювати «механізм» взаємопроникання і взаємопереходів неорганічного (з середовища) в органічне (в організмі) і навпаки, органічного в неорганічне, що утворює основну функцію обміну речовин організму через єдність асиміляції і дисиміляції. Саме така неперервна взаємодія і взаємоперетворення організму з середовищем утворює суть способу існування білкових тіл, тобто *суть* життя. І якщо такі взаємопроникання та взаємоперетворення протилежностей одне в одне вже не заперечуються, то тезис про нерозривність середовища і організму у декого ще викликає іноді сумнів. Та й дійсно, можуть сказати: якщо невідривність організму від середовища досить зрозуміла, то як можна говорити про невідривність середовища від організму, при всьому тому, що все те, що зветься середовищем, має самостійне існування до появи органічних форм. А якщо це так, то значить, середовище і організм не утворюють тієї єдності протилежностей, без якої не можна назвати їх внутрішніми і рушійними.

---

¹ Така наївна точка зору наполегливо пропагувалась Н. П. Дубініним у журналі «Бюллетень Московского общества испытателей природы».

Але справа саме в тому й полягає, що те, що існувало до виникнення організмів, зовсім не було середовищем, бо самого по собі середовища не буває, а є обов'язково середовище чогось, у відношенні до чогось.

І до тих пір, поки в особі органічних форм не з'явилося це щось, всі ті елементи об'єктивного світу, які потім вступили у взаємопроникання і взаємообмін з організмом, зовсім не були ніяким середовищем. Точно ж так, як і з появою організмів, з якими вони взаємодіють, ці елементи не перестали бути тим, чим вони були (хімічними речовинами, газами, ґрунтом і т. ін.), але, крім усього іншого, вони набули нової якості у відношенні до організмів: бути ще й середовищем. І там, де нема організмів, вони моментально втрачають цю якість, бо як середовище вони мають сенс лише в процесі *взаємодії* з організмом. Тобто відбувається те ж саме, що й з будь-якою діалектичною єдністю протилежностей, в якій сторона має зміст такої лише остільки, оскільки є протилежна сторона, з якою ця взаємодіє. І в той момент, коли одна з таких сторін відривається від другої, вона перестає бути стороною, тим, чим вона виступала у даній єдності, у даній взаємодії, у даному відношенні, і стає чимсь іншим, з своєю іншою єдністю інших протилежностей, обумовлюючих її вже у цій іншій якості.

З наведеного, до речі, впливає й розв'язання питання, що дискутується біологами, що саме вважати середовищем.

Неважко зробити також висновок, що розвиток організму забезпечує не всяка й не просто взаємодія його з природою, а взаємодія з тією частиною її, яка виступає у відношенні до нього середовищем і утворює разом з ним внутрішню суперечливість, що створює джерело розвитку для організму. Взаємовідношення організму з рештою природи виступає зовнішнім фактором у відношенні до цих внутрішніх суперечностей і, утворюючи, таким чином, суперечливість зовнішнього порядку, безпосереднього руху не дає. Ця суперечливість може або прискорити або уповільнити розвиток, якимось вплинувши на внутрішні безпосередньо рушійні суперечності й заломившись у них. Однак, поряд з цим зовнішні суперечності приховують в собі можливість за певних умов перетворитися в антагоністичне зіткнення й породити

вибух, згубний для організму. Це відбувається і внаслідок катастрофічних стихійних перетворень, коли в результаті цього організми втрачають свою невід'ємну протилежність, протилежну сторону своєї єдності, без якої вони не можуть залишатися організмами, тобто втрачають власне середовище, зникнення якого порушує внутрішню єдність протилежностей, обумовлюючих існування організмів. З цим гине і друга сторона такої єдності (організми), яка самостійно не існує.

Вибух і загибель організмів відбувається і в результаті багатьох інших зовнішніх дій, починаючи від простих механічних і закінчуючи такими видами зовнішнього вторгнення, як втручання інших організмів та зіткнення з ними.

Що ж стосується взаємовідношень кожного організму з іншими, то й вони бувають як внутрішніми, так і зовнішніми, тобто внутрішньо- і зовнішньосуперечливими. Досить зрозуміло, наприклад, що внутрішньою можна вважати таку взаємодію організмів, як схрещування, в результаті якого створюється новий синтез єдності протилежностей, де нібито інтегруються в новій єдності (в тотожності) відмінності, набуті різними організмами, що схрещуються, у процесі їх взаємодії з різноманітними середовищами.

Поряд з цим взаємовідношення, що зветься «боротьбою за існування», є безперечно зовнішніми, так само як і приклади «співробітництва» організмів (симбіоз). Але в той час як взаємовідношення симбіозу є відношенням деякої зовнішньої рівноваги, ніби урівноваженого співіснування двох внутрішньосуперечливих організмів, то відношення так званої «боротьби за існування» є відношення взаємовиключаючих одне одне внутрішньо-суперечливих організмів, відношення антагонізму, безпосереднім результатом якого завжди є вибух, знищення, пригноблення, подавлення.

При цьому зовсім однаково відбувається це між організмами однієї й тієї ж типової єдності — виду або з організмами різних видів. Адже ж і в тому і в іншому випадку взаємовідношення порядку такого зіткнення безпосереднього розвитку ні організму, ні виду не дають.

Кожний з організмів, розвиваючи і розв'язуючи свої суперечності внутрішнього порядку з середовищем, здійснює це нормально, якщо на шляху цього не

зустрічається перешкода. Якщо ж організми виступають перешкодою у відношенні одне до одного, тобто один або кілька з них стають на шляху розвитку внутрішніх суперечностей іншого організму деякою перешкодою, то таке зіткнення закінчується загибеллю, пригнобленням, пригніченням одного організму другим або одночасно гинуть обидва. Якщо це трапляється між організмами, що належать до різних видів, то таке зіткнення називається міжвидовою боротьбою за існування. У тому ж випадку, коли зіткнення має місце між організмами одного й того ж виду, то воно, звичайно, називається внутривидовою боротьбою за існування. Не торкаючись відмінностей і специфіки цих двох типів боротьби за існування, можна сказати про одне спільне для них: і те, і друге безпосереднім результатом своїм, продуктом зіткнень, властивих їм, дає руйнування, а не розвиток організмів¹. І зовсім інша справа, що внаслідок руйнування (вибуху), загибелі окремих організмів інші одержують можливість більш інтенсивно розвиватися. Але навряд чи це можна назвати власне розвитком і тим більше розвитком видів. Адже даний організм, що залишився, від цього у принципі не перестає бути тим же самим, тобто якісної зміни не зазнає.

Що ж стосується того, нібито виживають у цьому випадку більш пристосовані й досконалі організми, то Ф. Енгельс категорично розбив таке припущення, показавши, що «добір під тиском перенаселення, де найсильніші, може, і виживають в першу чергу, але можуть виявитись разом з тим і найслабшими в деяких відношеннях»².

Щоб не було ніяких ілюзій щодо ролі так званої «боротьби за існування», Ф. Енгельс вимагає, щоб під цим нічого іншого не розумілось, крім боротьби у результаті перенаселення, яка, звичайно, має місце на певних етапах розвитку органічних форм, але не є джерелом розвитку органічних форм. І особливо, щоб не

---

¹ Той же результат, який одержується після такої роботи добору, і його роль в процесі розвитку часто завищується біологами через те, що не враховується, що виживають в результаті такої боротьби і добору не обов'язково більш життєздатні. Кожний такий індивід, що вижив, може бути сильнішим в одному відношенні і в той же час найслабшим в других відношеннях.

² Ф. Енгельс, Діалектика природи, стор. 226.

плутали це із змінами, яких зазнають організми від зміни «географічних та інших умов», або розселення організмів, в результаті чого старі види відмирають, а нові, більш розвинені, з'являються, бо це відбувається зовсім без наявності *перенаселення* й боротьби за існування, що Енгельс називає просто мальтузіанством.

Найбільше, на думку Енгельса, що може зробити така боротьба за існування, — це дещо прискорити процес розвитку, в принципі нічого не міняючи в ньому. Вона як вираз зовнішніх суперечностей не може претендувати на роль рушійної сили в процесі саморозвитку внутрішніх суперечностей, у відношенні до яких виступає то як прискорюючий, то як уповільнюючий зовнішній фактор.

Все це настільки виразно показано у праці Ф. Енгельса «Діалектика природи», що є потреба навести деяку частину фрагменту з цієї роботи.

«Боротьба за існування. Насамперед необхідно строго обмежити її боротьбою, що відбувається від перенаселення в світі рослин і тварин — боротьбою, яка дійсно має місце на певних ступенях розвитку рослинного царства і на нижчих ступенях розвитку тваринного царства. Але необхідно строго відмежовувати від цього ті умови, при яких види змінюються — старі вимирають, а їх місце займають нові, розвиненіші — без наявності такого перенаселення: наприклад, при переселенні рослин і тварин у нові місця, де нові кліматичні, ґрунтові і інші умови спричиняють зміну. Якщо тут індивіди, пристосовуючись, виживають і завдяки все зростаючому пристосуванню перетворюються далі в новий вид, тимчасом як інші, більш стабільні індивіди гинуть і кінець кінцем вимирають разом з недосконалими проміжними формами, то це може відбуватись — і відбувається фактично — *без усякого мальтузіанства*; а коли навіть припустити, що останнє і відіграє тут яку-небудь роль, то воно нічого не змінює в процесі і може щонайбільше тільки прискорити його. — Те саме при поступовій зміні географічних, кліматичних та інших умов в якій-небудь даній місцевості (висихання Центральної Азії, наприклад)- При цьому однаково, чи тисне тут одне на одне чи не тисне тваринне або рослинне населення: викликаний зміною географічних і інших умов

процес розвитку організмів відбувається і в тому і в другому випадку»¹.

Не випадково Ф. Енгельс приходять до висновку, що незалежно від того, чи тисне одне на одне, чи не тисне рослинне або тваринне населення, процес розвитку, що забезпечується змінами географічного та іншого середовища, відбувається і в тому і в іншому випадку і що «через це геккелівські» пристосування і спадковість «і можуть забезпечити весь процес розвитку, не потребуючи добору і мальтузіанства»².

Правда, серед природознавців-біологів не так уже й багато знайдеться таких, що підняли б руку на «рушійну» роль добору у розвитку видів. Та й дуже привабливо, наочно й догідливо «здоровому розуму» демонструє добір «рушійну» роль, щоб від нього можна було відмовитись. Але думка про пасивну роль добору, яка здається неймовірною з точки зору елементарного, з певною дозою метафізичності, мислення, з точки зору діалектики є єдино вірною, бо добір, навіть у вигляді виживання більш пристосованих до певних обставин індивідуумів, за словами Енгельса, «може бути в цілому як прогресом, так і регресом»³.

І це буде зрозуміло, якщо розглянути, наприклад, такі результати добору, як організми, що ведуть паразитичне життя, по говорячи вже про штучний добір, в результаті якого з'явилося багато повторних організмів.

До того ж не слід **випускати** з поля зору, що саме розвиток (та ще й видовий) — це не просто зміна, не просто перетворення в дещо інше, а такий рух органічних форм, в результаті якого наступні відрізняються від попередніх більш високою організацією у масштабі певного ступеня загальності. В даному разі — у масштабі такої типової єдності, як вид. Забезпечується ж це розвитком, а потім розв'язанням внутрішніх суперечностей видового порядку — між пристосуванням і спадковістю. (Більш детальний аналіз саме цього питання не є метою даної роботи).

Звичайно, ніхто не збирається зовсім відкидати

---

¹ Ф. Енгельс, *Діалектика природи*, стор. 226.

² Там же. (Підкреслення наше. — В. Б.).

³ Там же.

значення добору у розвитку організмів. Мова йде лише про те, що ця роль не є вирішальною.

Та й дійсно, найпростіше сказати: виживають більш пристосовані. Але ж для того, щоб вижити, потрібно, щоб організм *уже був пристосованим до початку відбору*. Що саме робить організм більш досконалим і пристосованим, залишається поки що не розв'язаним. І, напевно, розв'язання саме цього питання, а не добір, розкриє секрет власне джерела розвитку. Добір же, який виступає як дещо вторинне, як деякий результат діяльності того, причина чого не залежить від добору, відіграє досить пасивну роль.

Таким чином, оскільки добір сам є в певному відношенні деяким результатом (підсумком) якоїсь діяльності якогось іншого процесу, то він не містить у собі безпосередньої причини змін.

Аналізуючи дарвінівський погляд на природний добір, Ф. Енгельс пише:

«Коли Дарвін говорить про природний добір¹, то він абстрагується від тих *причин*, які призвели до змін в окремих особинах, і трактує насамперед про те, як такі індивідуальні відхилення мало-помалу стають ознаками певної раси, різновидності або виду» і далі:

«Для Дарвіна мова йде насамперед не стільки про те, щоб знайти ці причини,— вони досі частково зовсім невідомі, частково ж можуть бути вказані лише в найзагальніших рисах,— скільки про те, щоб знайти раціональну форму, в якій їх результати закріплюються, набирають тривалого значення»².

Нарешті й сам «Дарвін. навпаки, твердо заявляє: вислів «природний добір» охоплює тільки *збереження* змін, а не їх виникнення»³. Адже той факт, що участі, добору в органічному розвитку здійснюється не безпосередньо, а опосередковано, повинен штовхати природознавців на з'ясування дійсного місця його у цьому процесі, а не на грубе абсолютне заперечення його ролі. Можна ще зустріти в біологічній літературі заперечення навіть самого існування добору

---

¹ При цьому слід ураховувати, що Дарвін змішував два види добору, про що говориться у Ф. Енгельса в «Діалектиці природи», стор. 226.

² Ф. Енгельс, Анти-Дюрін, стор. 64.

³ Там же, стор. 67.

та боротьби за існування взагалі. Особливо великі сумніви викликала так звана внутривидова боротьба. Емпірично підмітивши, що боротьба за існування не є джерелом розвитку, але не зумівши знайти дійсне місце її у складних взаємозв'язках органічного світу, природознавці, що не володіють діалектичним методом, постаралися позбутися цієї боротьби запереченням її існування.

Про спроби просто заперечувати наявність боротьби за існування у природі або визнавати замість неї так зване «гармонійне співробітництво» в органічному світі можна сказати, що це стара історія. Не міняють становища й спроби замінити поняття «внутривидова боротьба» поняттям «нестача умов існування».

І Енгельс з цього приводу в свій час відповів раз і назавжди: «...що самий *факт* такої боротьби існує навіть серед рослин, — це може довести п. Дюрінгу кожний луг, кожне хлібне поле, кожний ліс; і справа не в назві, не в тому, чи слід говорити: «боротьба за існування» або ж: «недостатність умов існування і механічні впливи»; справа в тому, як цей факт впливає на збереження або зміну видів»¹.

Але лише *впливає*, не більше. Звідси, формулу «боротьба за існування» «благенька», «суха», «однобічна», як називає Енгельс, «навіть в галузі природи можна прийняти лише дуже умовно»².

Те ж **саме** творить Енгельс, торкаючись питання про боротьбу за існування та про так зване «гармонійне співробітництво». Він відмічає, що «обидві ці концепції правомірні, в певних вузьких межах, але обидві однаково однобічні і обмежені»³,

І, нарешті, джерелом руху органічних форм боротьба за існування не може бути ще й тому, що останній не властива загальність. Дійсно, якщо вона мала місце, як підкреслює Ф. Енгельс, лише «на певних ступенях розвитку рослинного царства і на нижчих ступенях розвитку тваринного царства», то досить зрозуміло, що тим, що в дійсності є рушійним, повинно бути щось таке, що робить це на *всіх* ступенях розвитку органічних форм, а не на деяких.

---

¹ Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, стор. 64.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, стор. 296.

³ Ф. Енгельс, Діалектика природи, стор. 227.

Торкаючись взаємовідношення організмів, що належать до одного й того ж біологічного виду і відношення цього до *видового* розвитку в цілому, слід сказати, що між внутривидовими взаємовідносинами як взаємодіями між індивідами, з одного боку, і розвитком видового як деякої типової єдності певного ступеня загальності — з другого, зв'язок не безпосередній, а опосередкований рядом якісних переривів. Через це ми не можемо сказати, що внутривидова боротьба між індивідами одного й того ж виду є рушійною у відношенні до масштабу видового в цих індивідах. У відношенні до видового внутривидові індивідуальні взаємодії перебувають у *зовнішніх* відношеннях і у відношенні до якості видового порядку всякі зміни організмів (індивідів) у результаті внутривидової боротьби залишаються лише кількісними.

* * *

На підставі діалектики взаємовідношення внутрішніх та зовнішніх суперечностей можна пояснити ряд явищ і в галузі суспільного життя.

Нерідко, прагнучи висвітлити суперечності, що **Мають** місце в суспільстві, деякі пропагандисти розуміють під цим обов'язково якісь невідповідності, незгідності, тобто такі суперечності, продуктом яких є дещо руйнівне (зовнішнє), як щось заважає. При цьому розв'язання суперечностей уявляють як якесь підтягнення (пасивне), як нескінченне виправлення суперечностей, що виникли в розумінні невідповідностей, помилок і т. ін. Навряд чи потрібно багато говорити про те, що такі уявлення породжені нерозумінням ролі суперечностей або взагалі метафізичним уявленням про них.

З точки зору діалектики, навпаки, без суперечностей немислимий рух, розвиток. Тільки суперечності є джерелом руху вперед, забезпечують поступальний розвиток. Але під такими рушійними суперечностями розуміються саме внутрішні, а не зовнішні, до яких деякі зводять всі протиріччя взагалі. До того ж, проявляються суперечності в різноманітних формах, зовсім не схожих на ті, до яких звикло наше уявлення. Коли, наприклад, ставляться партією завдання на п'ятирічку або семиріччя, то розв'язання їх і є розв'язанням певних *внутрішніх* суперечностей, результатом чого буде новий, більш високий ступінь розвитку і т. п.

Так, через розв'язання цілого комплексу суперечностей (завдань), через безперервний ряд окремих розв'язань розв'язуються суперечності загального порядку, що ведуть до нової, більш високої якості — комунізму.

Але, розв'язуючи кожного разу такі окремі завдання, суперечності, ми зустрічаємось з таким явищем. Оскільки всі явища з їх внутрішніми суперечностями зв'язані між собою (все з усім), то й виходить, що, розв'язавши внутрішні суперечності одного з них і цим висунувши його вперед, ми таким чином створюємо деяку невідповідність цього явища з другим, з яким воно було зв'язане. Тобто відбувається деяке розходження. І ось це розходження й потребує приведення у відповідність, підтягування і т. ін. з метою ліквідації таких зовнішніх суперечностей, що виникли завдяки цьому. При цьому, у тих явищах, які ще недавно виступали як сторони внутрішньої суперечності, створюється роздвоєння до взаємовиключення.

Звідси, те, що недавно було позитивним, прогресивним, рушійним, бо було обумовлене внутрішніми рушійними суперечностями, тепер, переходячи у взаємовиключення, стає перешкодою рухові вперед і вимагає усунення (такі явища називають застарілими). Особливо це помітно на виробничих нормах, які дуже швидко з прогресивних перетворюються в такі, що гальмують розвиток.

Так через розвиток і розв'язання внутрішніх суперечностей створюються інші — зовнішні (часто з внутрішніх у минулому, куди дане явище входило стороною). Таким чином, створюється розрив, невідповідність між колишніми внутрішніми сторонами. При цьому, оскільки та, друга сторона, перетворюється в кайдани, в гальмо, її треба усунути і цим надати простір протилежній стороні. Але навіть і те, що таким чином одержало простір для руху вперед, через розвиток своїх внутрішніх суперечностей, будучи лише стороною ще чогось, приходить у невідповідність з другим явищем, що виступає парою до цього і розвиває **свої** внутрішні суперечності. Таким чином, воно приходить знову-таки до загибелі, бо стає застарілим і перешкоджає розвиткові.

Так і виходить, що, по-перше, все, що існує і з'являється, достойне загибелі і, по-друге, внутрішні суперечності породжують зовнішні. Тобто те, що зовсім недавно було позитивним у певному відношенні, перейшло в протилежність і стало негативним. Те, що рухало вперед,

стимулювало рух вперед, дійшовши до певної точки, стає гальмом і вимагає усунення, зламування.

Особливо ця закономірність наочно виявляється в техніці, оскільки рух у цій галузі, так званий технічний прогрес, здійснюється дуже швидко і інтенсивно. Діалектика ж змісту всякого руху, у тому числі й технічного, полягає в тому, що це є неперервне створювання суперечностей і їх розв'язання (через неперервний ряд переривів).

Так, наприклад, ще зовсім недавно, в недалекому минулому, ставилося питання про нарощування потужностей і кількісне збільшення локомотивів на паровій тязі. Це буквально було вчора, а сьогодні паровози застаріли, ведуть до порушення ритмічності в роботі транспорту своєю невідповідністю, а тому стали гальмом на транспорті. Не дивно, що партія поставила питання про припинення випуску паровозів і поступове переведення тих, що є, на маневрові роботи.

У техніці особливо необхідні знання вищезгаданої діалектичної закономірності переходу внутрішніх суперечностей у зовнішні, а значить рушійного — в свою протилежність: в гальмо, з вимогою необхідного результату — усунення.

Був час коли серед наших економістів набула поширення ціла теорія про те, що в умовах соціалізму машини не мають морального зношування і т. ін. З точки зору діалектичного матеріалізму це все рівно, що сказати, нібито в соціалістичному суспільстві не діють об'єктивні закони діалектики. Ті або інші конкретні машини, як і все в сукупному русі об'єктивного світу, при всій їх позитивній ролі, природно переходять на певному етапі в свою протилежність і з рушійної сили перетворюються на гальмо технічного прогресу. При цьому необхідним результатом повинно бути руйнування (в філософському розумінні слова) цих перешкод, тобто усунення таких застарілих машин, бо зберігання їх у даній системі виробництва може привести до порушення протилежної 3 сторін, що зіткнулися, а саме до порушення цього виробництва. Тобто, як і всюди, одна з сторін, що зіткнулися, зламується, вибухає¹.

---

¹ Вибухання машин в даному випадку не слід, звичайно, розуміти в буквальному розумінні слова, а лише у тому значенні, що

Неважко бачити, яку важливу роль для руху виробництва вперед має своєчасне усунення, вилучення, зняття з озброєння застарілих машин, що стали перешкодою на шляху розвитку. Не випадково Центральний Комітет КПРС ще в Директивах по шостому п'ятирічному плану рішуче засудив теоретиків, що заперечують наявність морального зношування машин в соціалістичному господарстві, і поставив вимогу застарілі зразки машин, устаткування і матеріалів своєчасно знімати з виробництва і замінити новими. В техніці, яка неймовірно швидко розвивається, як ніде треба пам'ятати діалектичний лозунг: «варто загибелі все, що існує»

Особливо згубно позначається на розвитку виробництва несвоєчасне усунення застарілої організації праці. Якими б традиційними і звичайними не були ці форми організації виробництва, якщо вони стали гальмом, їх треба безжалісно ліквідувати. І цей принцип повинен панувати не тільки у виробництві, а всюди, особливо у військовій справі. Відомо, наприклад, що з появою того або іншого принципово нового виду зброї ліквідувалась і стара форма воєнної організації. Так, наприклад з появою гвинтівки з нарізним стволом і магазинною коробкою знищено було стрій каре. Не може бути поблажливості в зв'язку з появою атомної і особливо ракетної зброї щодо форм організації в армії, які ще в Вітчизняну війну були найдосконалішими. І якщо колись такі заміни і усунення здійснювались стихійно, то в наш час, знаючи діалектичні закони, треба це робити свідомо і своєчасно. Інакше, якщо це не робиться вчасно і не усувається організація, що стала перешкодою, свідомо, так би мовити, зверху, то все рівно сам хід війни стихійно зриває таку форму (як це часто було в історії воєн).

* * *

Якщо розглянути під кутом зору досліджуваного питання таку проблему, як підтягнення групової власності їх не можна залишати після того, як вони застаріли, у даному конкретному зв'язку, системі виробництва, а слід усувати. Звичайно, це зовсім не виключає їх використання на другій конкретній ділянці виробництва. Наприклад, можна перекидати дещо застарілі на крупному підприємстві машини в ремонт майстерні і т. п.

їх не можна залишати після того, як вони застаріли, у даному конкретному зв'язку, системі виробництва, а слід усувати. Звичайно, це зовсім не виключає їх використання на другій конкретній ділянці виробництва. Наприклад, можна перекидати дещо застарілі на крупному підприємстві машини в ремонт кайстерні і т. п.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані твори, т. II, стор. 312.

до загальнонародної, то виявиться, що вимоги зробити це негайно є теоретично необґрунтованими.

Як відомо, скинення оболонки (у даному випадку форми власності) відбувається тоді, коли вона не відповідає рівню продуктивних сил і створює перешкоду нормальному розвитку продуктивних сил. З цим створюється необхідність усунути існуючу форму власності і створити іншу, що давала б простір розвитку продуктивних сил. У цьому відношенні для того, щоб на порядок денний стала необхідність у заміні колгоспної власності, треба, щоб продуктивним силам у сільському господарстві по меншій мірі було тісно в межах існуючої артільної форми власності. Навряд чи це можна сказати про сучасний стан у сільському господарстві. Розвиткові продуктивних сил ще досить багато простору. Колгоспний лад, говорив М. С. Хрущов на вересневому Пленумі ЦК КПРС (1954 р.), ще себе не вичерпав. Брати курс на заміну колгоспної власності якоюсь іншою формою в даний момент було б помилкою і невідповідністю у відношенні до об'єктивної необхідності. Тим більше, що замінити її не було б чим, бо нова форма, яка повинна з'явитися на зміну, повинна бути породженою із старої форми і може бути підготовлена тільки самою старою формою для своєї заміни, як природний результат розвитку і розв'язання внутрішніх суперечностей.

Зовнішнє ж вторгнення тільки спроможне серйозно порушити природний рух справ, і, крім продуктів зламування, нічого одержати не вдалося б.

Комуністична партія з вересня 1954 р. взяла курс на значне зміцнення усіх елементів продуктивних сил у сільськогосподарському виробництві. В сільське господарство широким потоком направляються знаряддя виробництва: трактори, комбайни, жатки і т. п.; технічні кадри з великим виробничим досвідом, на керівні пости направляються люди з організаторським та господарським досвідом і т. ін. Все це і є ті елементи, з яких складаються продуктивні сили сільського господарства. І коли продуктивні сили зростуть настільки, що їм стане тісно у рамках існуючої форми власності і це стане гальмувати зростання продуктивності праці, лише тоді на порядку денному постане питання про заміну групової форми власності як такої, що втратила

свою об'єктивну необхідність. До того часу сама артільна власність, очевидно, підготує з себе і ті форми, які спроможні будуть замінити застарілі.

Дуже наочно проявляється діалектика внутрішніх і зовнішніх суперечностей у питанні про відношення політики соціалістичної держави до пролетарських рухів і революцій в інших країнах.

Так званий експорт революції В. І. Ленін вважав нісенітницею саме тому, що революція може бути тільки результатом визрівання й розв'язання своїх внутрішніх, а не зовнішніх суперечностей. Революція у тій або іншій країні завжди виступає як природне завершення класової боротьби у даній країні, як якісний перерив, підготовлений своєю поступовістю.

В. І. Ленін категорично виступав проти підштовхування революції зовні. Нема необхідності доводити і в цьому випадку, що зовнішні суперечності не ведуть до розвитку, а, навпаки, дають негативні результати. Ще Ф. Енгельс попереджував, що «переможний пролетаріат не може жодному чужому народові нав'язати будь-якого ошасливлення, не підриваючи ним власної перемоги»¹.

Комуністична партія і уряд Радянського Союзу суворо додержуються цього наукового принципу в своїй політиці.

Застосування діалектики суперечностей до аналізу тих або інших подій суспільного життя, сучасниками яких ми є, допомагає правильніше розібратися в подіях, вірніше оцінити їх.

Так, наприклад, можна розглянути під цим кутом зору події, що мали місце в Угорщині восени 1956 р Навколо цих подій буржуазною пропагандою було знято багато галасу. Не менше старалися в перекрученні дійсного стану речей ревізіоністи. Вони договорилися до того, що назвали згадані події революційними.

В дійсності ж це було зовнішнє антагоністичне зіткнення в результаті свого роду експорту контрреволюції з боку міжнародного імперіалізму. Контрреволюційні

---

¹ К. М а р к с і Ф. Енгельс, Вибрані листи, Держполітвидав УРСР, 1949, стор. 347.

сили здійснили зовнішнє антагоністичне вторгнення в країну, соціальний лад якої перебував на підйомі, у процесі створення і розвитку нового, соціалістичного способу виробництва. Саме в період бурхливого поступального розвитку продуктивних сил і виробничих відносин контрреволюційна навала буквально врзалась зовні в єдність цих протилежностей, несучи руйнування на своєму шляху.

Контрреволюція направила свій згубний удар не тільки на руйнування існуючого соціального ладу, виробничих відносин, але й піддала знищенню продуктивні сили країни. Не може бути й мови про те, щоб контрреволюція створила щось нове, прогресивне. Та це й зрозуміло. Чогось такого, що було б за рівнем розвитку вище того, що будувалося в Угорщині, а саме вище соціалістичного способу виробництва, не буває. Хортисти ж намагалися зруйнувати цей спосіб виробництва. До того ж, досить поглянути, на які соціальні сили спиралася контрреволюція, щоб переконатись, який це рух. Адже ніхто інший, як розбещені елементи з дрібнобуржуазного середовища, подібних до яких В. І. Ленін в свій час називав «хазяйчиком, що сказився», здійснювали руйнівну справу разом з прибулими із-за рубежу буржуазними елементами.

Міжнародна реакція разом з ревізіоністами прагне угорські події видати за революційні, напевне розраховуючи на те, що західноєвропейський обиватель, поняття якого про революцію зв'язане обов'язково з стріляниною і уявлення якого про революцію далі руйнування і так званих «безпорядків» не йде, повірить американським капіталістам та мільйонерам, які, на диво, стали такими завзятими «прихильниками революцій». А з яких це пір «керівниками революцій» стали виступати їх преосвященства кардинали, подібні до Міндсенті, або крупні поміщики, такі, як Хорті і ін.

Все це зборище буржуазних і дрібнобуржуазних залишків розгромлених, історично виживших себе, але ще не до кінця знищених класів, озброєних на кошти крупних капіталістів США, несло в соціалістичну Угорщину тільки реставрацію експлуататорського ладу, тільки контрреволюцію, руйнування і терор.

В. І. Ленін вчив що в період революційного переходу людства від експлуататорського ладу до соціалістичного

повалені класи будуть шалено, хоча й безнадійно, чинити опір і не зупиняться ні перед якими засобами, щоб зберегти своє панування. І якщо коли-небудь капіталістам десь хоч на деякий час вдасться повернутися на територію, яка вже була вільною від експлуататорів, то вони вчинять страшенний білий терор і масове, ні з чим не порівняне за жорстокістю, винищення людей.

І дійсно, так діяли колчаківці в період громадянської війни та інтервенції, так було на тимчасово окупованій фашистами території нашої країни в період другої світової війни, так трапилось і в Угорщині, де жертвами буржуазного контрреволюційного терору стали тисячі людей.

Щоб запобігти таким спробам реставрації з боку недобитих залишків колишніх пануючих класів, потрібна міцна диктатура пролетаріату, яка спроможна протистояти зовнішньому натискові ворогів соціалізму і захистити соціалістичні завоювання.

Міцна єдність, інтернаціональна солідарність і взаємодопомога усіх соціалістичних країн, внутрішньо об'єднаних єдиною соціалістичною системою, — надійна гарантія від усяких випадковостей. При будь-якому зовнішньому посяганні на одну з соціалістичних країн агресор буде мати справу з усіма соціалістичними країнами і розіб'ється об міць єдності усього табору соціалізму.

Неперemoжність соціалістичної системи забезпечена об'єктивною необхідністю поступального розвитку, виразником якої на даному етапі виступає робітничий клас і його диктатура.

* * *

Такі деякі практичні висновки з діалектичної теорії вибухів і співвідношення внутрішніх і зовнішніх суперечностей.

Можна навести безліч прикладів застосування розглянутих теоретичних питань до дійсності, але в цьому немає потреби, та й не в цьому полягає завдання даної роботи. Важливий принцип виражений у загальній формі. А його можна застосувати до будь-якого конкретного явища.

Висновки

Підводячи деякі підсумки, слід, перш за все сказати, що хоча те, що є вибухом, і являє собою деякий перерив руху, але це не перерив поступовості (не стрибок, не форма стрибка), тобто це не той перерив, який підготовлено і породжено самою поступовістю із себе (для переривання цієї поступовості) як момент розв'язання внутрішніх суперечностей від роздвоєння єдиного, а той, який є продуктом зовнішніх зіткнень процесів, явищ, що розвивають або розв'язують кожний свої внутрішні суперечності, зіткнення, які закінчуються перериванням одним другого і порушенням природного розвитку (розвитку внутрішніх суперечностей) в крайньому разі однієї з сторін, що зіткнулися. Такий перерив зовнішнього характеру називається *вибухом*.

Нескінченна "кількість різноманітних кінцевих форм буття в об'єктивному світі становить універсальний сукупний рух. Кожна кінцева форма, розвиваючи свої внутрішні суперечності, так або інакше перебуває у деякій взаємодії з іншими, які розв'язують свої внутрішні суперечності. Т якщо в момент перехрещення, якщо так можна висловитись, природних шляхів і розвитку кожної з таких форм жодна з них не стає перешкодою розвитку внутрішніх суперечностей інших, то розвиток кожної здійснюється своїм шляхом нормально, своєчасно розв'язуючи свої суперечності. Якщо ж у момент такого вторгнення однієї форми у сферу дії другої одна з них (або обидві одна до одної) виступає перешкодою, перешкодою, то такі зовнішні суперечності доходять до взаємовиключення цих протилежностей, переходять в антагонізм, і в результаті зіткнення відбувається вибух, який несе загибель однієї з сторін, що зіткнулися, і цим забезпечує простір нор-

мальному розвитку другої, або загибель обох сторін. І в тому і в другому випадку, таким чином, знищується і джерело, умова антагонізму.

Отже, вибух теж є перерив, але він не виступає як якісне перетворення після кількісних нагромаджень, як природно-логічне¹ завершення еволюційної поступовості, що підготувала його. Він не роджений внутрішньою необхідністю такої поступовості і перериває її не тоді, коли остання еволюційно підготувала для цього внутрішні умови, які назріли для якісного перетворення і з себе породжують якісний перерив (стрибок), а виникає раптом, зовні, грубо, порушуючи природний, внутрішній, логічний процес, закономірний, необхідний і обумовлений хід розвитку — зовнішнім, випадковим (від специфічного збігу обставин, коли одне стало перешкодою на шляху другого) втручанням, вторгненням, що веде до вибуху цього природного ходу.

На відміну від заперечення заперечення, що має місце в процесі розв'язання *внутрішніх* суперечностей, у результаті чого з'являється дещо більш високорозвинене з включенням у нього всього позитивного з старого, такий перерив являє собою даремне заперечення негативне, за словами В. І. Леніна, «зряшне» заперечення, заперечення типу «ні». Цей перерив аналогічний тому, якщо б ми, наступивши, роздавили комаху, перервавши цим її внутрішній, природний процес розвитку (який, звичайно, кінець кінцем, теж привів би його до природного кінця, але як заперечення і завершення циклу, ступеня у процесі розвитку в результаті саморозвитку внутрішніх суперечностей). Ми ж своїм вторгненням передчасно його знищили як дану форму, грубо перервали немовби на напівшляху його природний хід розвитку, тобто порушили, зламали, зірвали його. Саме такого типу переривом і є вибух.

При цьому вибух як такий,— байдужий, індиферентний у відношенні до швидкості протікання цього процесу, тобто незалежно від того, більш тривалий цей процес чи менш тривалий, сконцентрований чи дещо розтягнутий у часі,— не перестає бути вибухом. І загальною для всіх таких чисто зовнішніх відмінностей залишається руйнівна роль вибуху, роль усування перепо-

---

¹ Мається на увазі логіка речей, об'єктивні, внутрішні закономірності явищ і процесів.

репони рухові, розвиткові і розв'язанню внутрішніх суперечностей. Процес зламування може бути здійснений одним ударом, більш сконцентрованим або більш розтягнутим, деякою серією ударів і т. п. При цьому може бути зламана вся перешкода відразу або кількома прийомами, частинами. При зіткненні може знищитись не усе тіло, річ, явище, що зустрілося на шляху, а тільки ті його властивості, які стали перешкодою і таким чином умовою антагонізму. Однак все це не міняє суті вибуху.

Таким чином, на відміну від точки зору, що набула поширення, за якою вибух — це одна з форм стрибка, ми вважаємо, що вибух сам по собі зовсім не є стрибком. Якщо стрибок складається з періоду руйнування старого і створення нового, то вибух — тільки руйнування, знищення, зламування. Якщо стрибок, будучи результатом розв'язання *внутрішніх суперечностей*, породжує нову якість, більш високорозвинену, то вибух, як продукт *зовнішніх взаємовиключаючих антагоністичних суперечностей*, які не ведуть до розвитку, нічого більш високорозвиненого не створює, а дає тільки продукти руйнування, знищення, розкладу однієї або обох конкретних взаємовиключаючих форм, що зіткнулися. Отже, поняття стрибок значно ширше поняття вибух з його тільки руйнівною роллю. Тим більш недопустимим є ототожнювання революції з вибухом.

Якщо і говорити про зв'язок стрибка або революції з вибухом, то тільки у плані супроводження одним другого. У тому випадку, якщо назрілі внутрішні суперечності, які готові до розв'язання і здійснення переходу стрибком в іншу нову якість, зустрічають деяку перешкоду зовні, то з цією перешкодою вони вступають у зовнішні суперечності. В результаті такого зіткнення може відбутися вибух. І якщо при цьому зламується і цим усувається така перешкода, то внутрішні, готові до розв'язання суперечності одержують простір і швидко розв'язуються. У такому випадку можна говорити про стрибок з вибухом у тому розумінні, що стрибок супроводжується вибухом (але ні в якому разі не зводиться до нього).

Однак про таке супроводження якісного переходу, у тому числі й у соціальній революції, мова може йти лише у випадку виникнення перешкоди на шляху своє-

часного розв'язання суперечностей. У тих же випадках, коли її немає, і усувати, знищувати, власне, нічого, стрибок обходиться без такого супроводження. Одним із немаловажних питань проблеми, що розглядається, є відносність вибуху. Не існує вибуху самого по собі, а є вибух як вибух (зрив) чогось, у відношенні до чогось. Без такого конкретного, у кожному конкретному випадку свого відношення, він як такий не має сенсу. До того ж взагалі немає такого явища в природі, яке було б вибухом як таким, абсолютним, самим собі рівним. Вибух — це власне те, що відбулося в *результаті* зіткнення і дало знищення. Причому ні руйнуюча сторона, ні та, що руйнується (з тих, що зіткнулися), самі по собі не є вибухом. Вибухом є *результат*, продукт їх зіткнення. У ролі ж руйнівника можуть виступати перші-ліпші «найбезневинніші» самі по собі явища природи, що вступають у зовнішні суперечності і доходять до взаємовиключення.

Поряд з цим ми не можемо абсолютизувати і руйнівну роль вибуху. Хоча він, як вибух, має рацію лише як руйнування, але в цій ролі знищувача він виступає не взагалі, а тільки у відношенні до певної, конкретної, кінцевої форми, що ним руйнується. І якщо така форма була деякою перешкодою на шляху прогресивного поступального руху вперед, то цим самим, при всій своїй безпосередній, руйнівній, негативній ролі, вибух здійснює велику позитивну справу.

У кінцевому підсумку без такої позитивної ролі — негативної, заперечливої, руйнівної роботи вибуху — розвиток був би неможливий. Ні про яке створення нового без руйнування відмираючого старого не могло б бути мови. Ці протилежності створення і руйнування, як і всі інші, перебувають у нерозривній єдності, взаємопрониканні і виражаються одне через друге. І подібно до того, як висхідна або низхідна лінії розвитку мають рацію лише у прикладенні до конкретних кінцевих частин нескінченності кругооберту, з яких він складається і через які проявляється, і втрачає цей зміст такий розподіл у відношенні до нескінченності, то так само руйнування або створення набувають такого змісту лише у відношенні до певної конкретної форми.

В універсальному ж кругооберті і зв'язках усього з усім є тільки єдність цих протилежностей, що безпе-

первно переходять одна в одну. У всякому прогресі закладена його протилежність — регрес, вчить Ф. Енгельс. Все виникаюче достойне загибелі. А оскільки все це здійснюється, проявляється через безперервний рух кінечних форм, то і створення і загибель стосується лише кінечних форм і має рацію як *або* створення *або* руйнування у відношенні до таких конкретних кінечних форм. У цьому розумінні можна сказати, що конкретний окремий вибух відіграє негативну, руйнівну роль, а вибух взагалі виступає як позитивне, а вірніше, як єдність протилежностей — руйнування і створення.

Основою ж відносності вибуху є відносність зовнішніх суперечностей, продуктом яких у кінцевому підсумку і є вибух. Зовнішні суперечності не можна абсолютизувати і розглядати як раз і назавжди абсолютно зовнішні. Як і всякі протилежності, що перебувають в єдності, зовнішні і внутрішні суперечності взаємопроникають і виражаються одне через друге. Завдяки цьому одні й ті ж протилежності в один і той же час перебувають у внутрішніх і зовнішніх суперечностях, в залежності від конкретного відношення.

Оскільки ці протилежності у внутрішніх суперечностях, то далше їх роздвоєння веде до стрибка, перериву цієї поступовості і до створення нової якості. Оскільки ж при цьому вони перебувають і у зовнішніх суперечностях, то таке роздвоєння приводить до взаємовиключення цих протилежностей і до руйнування, знищення однієї з протилежних сторін, що стала перешкодою для другої. А це якраз і є той елемент руйнування, який має місце в стрибку (на відміну від вибуху, що супроводжує стрибок, знаходиться поряд з стрибком). Але в принципі це той же вибух, який виконує функцію руйнування чогось застарілого (руйнування форми і т. ін.). що стало перешкодою якимсь іншим внутрішнім суперечностям.

Характерно, що такий перерив, яким є вибух (на відміну від стрибка, породженого внутрішніми суперечностями, самою поступовістю для переривання себе ж) у даному разі не несе на собі необхідності, бо не є результатом внутрішнього розвитку і не веде до розвитку, а є продуктом випадкових зовнішніх зіткнень і дає продукти руйнування.

Але саме в цій руйнівній негативній ролі вибуху про-

являється його позитивна роль у плані всезагального розвитку. І якщо вибух виступає випадковим у відношенні до приватного, до окремого, то у відношенні до загального він є необхідністю. І знову-таки, якщо у відношенні до конкретного, окремого він є руйнуванням і тільки, то у відношенні до загального він відіграє велику створювальну роль (а вірніше, єдність руйнування і створення). Без вибухів, без їх негативної ролі неможливий розвиток.

129

ЗМІСТ

Стор.

Замість вступу	
Постановка питання. Про внутрішні та зовнішні протиріччя. Деякі особливості природи антагонізму	3
Розділ I.	
Роль, вибуху в русі. Взаємовідношення вибуху і стрибка, революції. Відносність вибуху. Про ще одну роль вибуху.....	41
Розділ II.	
Діалектика взаємовідношення внутрішніх та зовнішніх суперечностей, Вибух і моменті якісного перетворення (в стрибку), Діалектична суперечливість вибуху.....	80
Розділ III	
Теоретичні висновки у застосуванні до деяких галузей природознавства та суспільного життя	107